

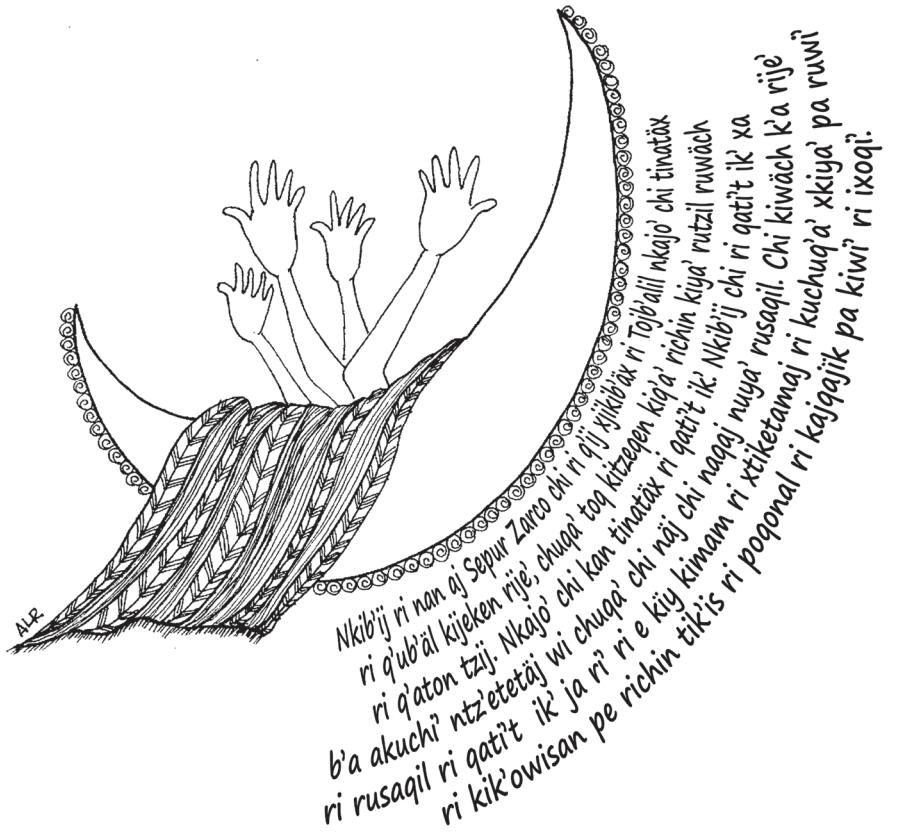
“RUK’U’X RI TOJB’ALIL B’ANOJ SEPUR ZARCO”

Nkibij' ri n'an ej Sepur Zarco chi r' q'ij xikib'al ri Tojb'alil nkao' chi tinatik
ri q'ub'al kijek' rje; chua' taq' k'iteeven kig'a' richin kuya' nitzil ruvach
ri q'aton tzi'. Nkajo chi kan tinatik ri qatit' ik' Nkibij' chi ri qatit' ik' xa
b'a akuchi' ntz'etetaj wi chua' chi noj chi nagaj nuya' rusaqil. Chi kiwäch ka' rje'
ri rusaqil ri qatit' ik' ja ri' ri e k'iy kimam ri xikib'al nkao' chi x'kiya' pa ruwi'
ri kik'owisan pe richin tik's ri pogonai ri kuchuq'a' xkiya' pa ruwi'
ri k'ik'owisan pa k'ajqajik pa k'iw' ri ixoq'.

KAQCHIKEL

“RUK’U’X RI TOJB’ALIL B’ANOJ SEPUR ZARCO”

Ministerio de
Educación

Iximulew, ruwuq ik' richin ri junta' 2017

AUTORIDADES EDUCATIVAS

Anabella María Giracca Méndez
Ministra de Educación

Francisco Cabrera Romero
Viceministro Técnico de Educación

Romelia Mó Isem
Viceministra de Educación Bilingüe e Intercultural

José Donaldo Carias Valenzuela
Viceministro Administrativo de Educación

Edin Noé López Dueñas
Viceministro de Educación Extraescolar y Alternativa

Carlos Humberto Cú Cab
Director General de Educación Bilingüe Intercultural DIGEBI

Sergio Francisco Tobar López
Subdirector General de DIGEBI

Gloria Esperanza Ixpancoc González
Subdirectora de Equidad Educativa DIGEBI

Equipo Técnico de coordinación DIGEBI
René Edmundo Solórzano Villagrán
Guadalupe Ajquejay Coj
Salvador Quiacaín Rocché

Traducción
María Antonieta González Choc, Idioma Kaqchikel

Esta traducción cuenta con el aval y dictamen favorable de la Academia de Lenguas Mayas de Guatemala.

"Se autoriza al Ministerio de Educación la edición y publicación del presente material en apoyo al Sistema Educativo Nacional". Lo indicado en cumplimiento con los Artículos 5, 14, 17, 21, 24 y 25 del Decreto 33-98 de fecha 19 de mayo de 1998, Ley de Derechos de autor y Derechos Conexos."

E B'ANÖY SAMAJ

Re jun samaj re' xb'an kuma ri molojri''il rub'ini'an
Mujeres Transformando el Mundo, e Sujunela' chi rij
ri B'anoj Sepur Zarco.

Nuk'üy ruk'u'x rupam re sik'iwuj chuqa' ri xsamajin
ri molojri''il richin xjikib'äx rupam:
Ana Lucía Ramazzini

Ri xnik'on rupam re sik'wuj re':
Paula Barrios
Meeylyn Mejía
Brenda Marleny Mejía López

Nuk'üy rupam re rik'wuj chuqa' ri xtz'ajon:
Ediciones Maya' Na'ojoj

B'anöy wachib'äl:
Ana Lucía Ramazzini

Wachib'äl kichin ri:
Ana Cofño
Rocizela Pérez
Archivo de -MTM-

Xq'axan pa Kaqchikel che'a b'äl re sik'iwuj re':
María Antonieta González Choc

Mujeres Transformando el Mundo

Jun molojri''il man nub'än ta ch'aköj pwäq, chupam qa e k'o ixoqi' jalajöj ketamab'al
ri kan ketaman chi ri ixoqi' qasan kiq'ij, k'iy samaj kib'anon pa ruwi' q'aton tzij pa
chi rij ch'ojinik pa kiwi' ixoqi', xtani' chuqa' q'opoji' ri kik'owisan k'ayeqal poqonal
chuqa' tz'ilanik wakami, chuqa' ojer kan toq xb'an ri oyowalem chuqa' kamisanik pan
Iximulew.

Kan pa kiwi' k'a ri ixoqi' yojsamäj richin k'a kan pa rub'eyal pa rutzil tib'an ri q'aton
tzij rik'in tojb'äl mak, rik'in k'a ch'ojinem ri kan pa rub'eyal rub'anikil; nqapab'a' q'i'
chuwäch ri q'aton tzij, yojok sujunela' pa kiwi' ri ch'a'oj, poqonal, jech'unik chuqa'
tz'ilanik nb'an chi ke ri ixoqi'.

MATYOXB'ÄL

Janila nqak'awomaj nqamatyoxij chi ke ri nan aj Sepur Zarco, ri xek'wan b'ey kik'in ri kach'alal chuqa' ri jujun kitinamit, ruma ri kuchuq'a' xkiya' richin xetikir xech'o, xkib'ij ri k'o pa kanima richin xk'il ri q'aton tzij.

Nqak'awomaj nqamatyoxij chi ke ri maya' ixöqi' e achi, e ixil, e kaqchikela', e mam chuqa' ri e chuj ruma ri kito'ik chupam re b'anoj Sepur Zarco, ruma ri kuchuq'a' xkiya', ruma jantape' xek'oje' qik'in chi rukanoxik ri q'aton tzij.

Chuqa matyox chi ke ri winaqi' xeq'axan tzij, ri xojkachib'ilaj pa ri q'aton tzij chuqa' pa ri samaj xb'an richin xjikib'äx re na'ojo e tz'ib'an kan:

Amalia Sub Chub
 Vilma Estela Chub Rodríguez
 Olivia Toox Botoj
 Mariano Mez
 Oscar Sub Chub
 Marcos Xona

Chi ke ri jujun molaj samajela' kichin ri jujun molojri'il achoq kik'in xqaxim ri samaj Alianza Rompiendo el Silencio y la Impunidad; ECAP y UNAMG.

Ri jujun molojri'il kichin ixoqi', Achamaq'i' Ixoqi', kichin Kich'ojib'al Winaqilal, Samajela' aj pa juyu', ri man e aj wawe' ta Iximulew ke chuqa' ri' e to'onela' xojkachib'ilaj, nqaya' kejqalem ri xek'oe' qik'in toq xb'an re ch'ojojinem chi kiwäch winaqi'.

Nab'ey juná' richin ri Tojb'alil
Sepur Zarco, ruka'n ik 2016-2017

Rucholajem rupam wuj

MATYOXB'ÄL	:	3
I. RUB'EYAL XB'AN RICHIN XNÜK' RE RUK'U'X WUJ RE'	:	7
II. NAB'EY TAQ TZIJ	:	9
III. RUK'U'X TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO	:	11
3.1 RI XEB'ANATÄJ	:	14
3.2 Q'ATOJ RUB'EYAL TZIJ PA RUWI' KICH'OJIB'AL WINAQI' AJUK'AN CHIK	:	19
3.3 RI XK'ULWACHITÄJ	· ·	21
3.4 RUCH'OB'IK RI NA'OJINEM PA RUWI' RI XEB'ANATÄJ	· ·	26
3.5 KITZIJ RI TZ'ETONELA'	:	40
IV. SAMAJ RUK'AMON NB'AN RICHIN NUJÄL TA CHI UTZIL RI K'ASLEM	:	41
V. RI NIMALÄJ SAMAJ XKIB'ÄN RI IXOQI' AJ SEPUR ZARCO CHUQA' RI PETENÄQ CHWA'Q KAB'IJ APO	:	45
VI. RI SOLB'ÄL TZIJ CHUQA' RI RAQANIB'AL	:	49
VII. XIK'O YAN JUN JUNA' TIJIKIB'ÄX RI TOJB'ALIL	:	54
7.1 ¡RICHIN MAN NIMESTÄX TAI: yojtu'un chi qawäch apo	:	54
7.2 NWAJIN RI QACH'AB'ÄL, XK'IS RI XIB'IRI'IK RICHIN YOJCH'O	:	57
7.3 "Nqajo' chi kan tib'e ri qab'i' rik'in ri tzij nqajin nqaya' kan"	:	59
CH'UTICHOLTZIJ	:	61

Ri b'anoj ri nan aj Sepur Zarco jun nimaläj
samajib'äl kichin ri ixoqi', ruma nupab'a' kan rub'eyal richin
nb'an ri q'aton tzij, ke chuqa' ri' nya' kiq'ij richin
netamäx chi k'o kich'ojib'al.

I. RUB'EYAL XB'AN RICHIN XNÜK' RE RUK'U'X WUJ RE'

Toq xtz'et chi ri tojb'alil mak richin ri b'anoj Sepur Zarco k'o juq'o' wok'al kab'lajuj ruxaq xnojix chi yalan nüm. Ja ri' xb'ano xch'ob'otäj chi rajowaxik ninuk' jun ch'utiwuj akuchi' numöl ruk'u'x ri na'oj ri man k'ayew ta nq'ax chi kiwäch ri winaqi' aj Iximulew, ruma k'a ri' xqatzu' apo re ka'i' oxi' na'oj chi rub'anik:

- Ninuk' ruk'u'x ri tojb'alil richin ri B'anoj Sepur Zarco akuchi' ntzijöx ri ruk'u'x ri xek'ulwachitäj, pa kiwi' ri ixoqi', ri achamaq'i' ke chuqa' ri' pa ruwi' kich'ojib'al ri winaqilal.
- Rujikib'axik tzij pa ruwi' ruk'u'x ri tojb'alil B'anoj Sepur Zarco kik'in ri nimaläj taq ati't q'eqchi' ri xek'wan b'ey, richin njikib'äx chi kan qitzij k'o el ri kitzij chupam, ke chuqa' ri' ri kitzub'al achike ruma, achike nk'atzin wi nkijäch nkitaluj rupam ri sik'iwuj.

Richin xilitäj chuqa' xq'i'öx ri xsöl kan, e ja re' ri jujun xak xeb'an pa ruwi' ri samaj:

1. Rusik'ixik chuqa' runik'oxik ri tojb'alil pa kinojb'al kitzub'al ri ixoqi' /achamaq'i' ke chuqa' ri' pa ruch'ojib'al winaqilal.
2. Runuk'ik ri nab'ey samaj pa ruwi' ri ruk'u'x na'oj pab'an rik'in ri ruxe'el xnatäx kan.
3. Rub'anikil jun molojri'il akuchi' xnik'öx chuqa' xjikib'äx kitzij ri nimaläj ati't, ri nan q'eqchi', pa ruwi' ri ruk'u'x na'oj ya'on el pa ri ch'uti sik'iwuj xnük'. Re samaj re' xb'an pa Sepur Zarco richin kan pa kitinamit xkisamajij ronojel, chupam re jun molojri'il re' xeto'on ri q'axanel taq tzij.

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

4. Rutz'aqatisaxik ri nab'ey samaj xb'an pa ruwi' ruk'u'x ri tojb'alil na'oj rik'in ri na'oj xe'el kan chupam ri molojri'il akuchi' xnik'öx chuqa' xjikib'äx kitzij pa ruwi' ri samaj.
5. Ruk'utik ri samaj chi kiwäch ri aj ruq'a' raqän jujun molojri'il ri nkiya' ruchuq'a' ri Samaj Ruk'amón Nb'an ruma ri Poqonal Xb'anatäj, chuqa' chi kiwäch rusamajela' chanpomal, ri kan pa kiq'a' k'o wi chi nkib'än re samaj re'.
6. Rutz'aqatisaxik ri ruk'u'x ri tojb'alil richin nk'is kan pa ruwi' runuk'ik.
7. Ruk'utik ri samaj toq k'ison chik.

Jujun xak chi re ri samaj xb'anatäj kan xtzeqelb'äx kina'oj kitzub'al ri ixöqi', akuchi' xok ruxe'el ronojel ri kik'owisan pe rije', jantape' xchajix chi man xb'an ri kajixik. Ke chuqa' ri' kan xch'öb' chi chupam ruk'u'x ri tojb'alil nb'e kitzij kich'ab'äl ri nan aj Sepur Zarco, toq xik'o yan jun juna' chi re ri tojb'alil.

Ri sik'iwuj k'o pan aq'a' ruk'u'x ri tojb'alil, xnük' xtz'ib'äx rik'in kina'oj ri achamaq'i' ixoqi', tz'aqatisan rik'in ruch'ojib'al k'aslemał ke chuqa' ri' jikib'an kuma ri nan aj Sepur Zarco, re' kan ruk'amón nya' ruma ri poqonal xb'anatäj chi ke.

II. NAB'EY TAQ TZIJ

“Man nqajo’ta chi nimestäx ri xqak’ulwachij.”

“Man nqajo’ta chi nimestäx ri quchuq’a’ xqaya’ ri samaj xqab’än.”

“Man nqajo’ta chi nimestäx ri b’ey xqak’waj richin xqil ri q’aton tzij.”

Ja ri’ kitzij ri nan aj Sepur Zarco, ri xub’än chi qe chi xqapab’a’ q’i’ richin xqanük’ xqab’än ri jujun xak xuk’waj ri samaj richin ri q’aton tzij.

Ruma k’ä ri’ nqajäch ruk’u’x ri tojb’alil xnük’ richin man k’ayew ta netämäx rupam ri samaj xb’an richin xilitäj, richin k’ä nketamaj konojel ri winaqi’ e k’äs pan Iximulew, ri b’ey xuk’wax richin xilitäj ri q’aton tzij chuqa’ ri samaj ruk’amon nb’an ruma ri poqonal xb’anatäj, ri xkib’än ri nan xkitij poqon chuqa’ xetz’ilöx toq xb’an ri oyowalem pan Iximulew, akuchi’ xejikib’äx re mak re’, kichapik chuqa’ tz’ilanük ixöqi’, okisanük kich’akul ri ixöqi’, okisanük ri ixöqi’ pa ruwi’ kuchuq’a’ majun kajil, ronojel k’ä re’ e nima’q taq ch’ä’oj pa ruwi’ ri ruch’ojib’al k’aslemal toq nb’an jun oyowalem.

Konojel ri nan kan janila xkirayij ri q’aton tzij, xetikir xkil ruma xkinük’ jun molaj pa ruwi’ ri ruchojmilal ri poqonal, xetikir xk’waj jun ch’ojinem pa rub’eyal akuchi’ xkichajij ri kib’anob’al chuqa’ ri kich’ab’äl, ruma xe’ok ruxe’el chuqa’ kan janila xya’ rejqalem.

Pa ronojel rub’ey xuk’waj ri samaj xeqachib’ilaj ri nan, ruma k’ä e kajixel xetz’etetäj chi xetikir xekolotäj chuwäch kamik, ke chuqa’ ri ruma xekolotäj xetikir xya’öx kiq’ij chi e winaql’ k’o kich’ojib’al; ke k’ä chuqa’ ri xetikir xe’ok achib’ilal sujunela’, ronojel k’ä re’ xub’än chi xetikir xek’oje’ pa ronojel ri xak xuk’waj ri q’aton tzij. Näm k’ä kiq’ij xk’oje’ chupam ronojel re sujunük xkib’än.

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

Chi qawäch röj Ixoqi' Nqajalwachij ri Ruwach'ulew, Mujeres Transformando el Mundo MTM, ronojel ri b'ey xqak'waj richin xb'an ri q'aton tzij, xuk'ewewachuj chi nqapab'a' q'i' chuwäch ri rucholajil saqamaq' richin nq'aton tzij, ke chuqa' ri' rukojöl winaqil ri ojer kan ri' b'anon pe chi man ntoj ta ri mak e b'anatajnäq, ruma ri oyowalem tzilanik chi ke ri ixöqi' toq xb'an ri oyowalem pan Iximulew.

Jun chi ke ri na'oj xilitäj chi rub'anik re jun samaj re' ja ri xtikirisäx jun rub'eyal akuchi' tikirel xjikib'äx tzij akuchi' xya' rejqalem ri kina'oj kich'ob'ojoj ixoqi', ruchojib'al k'aslema, chuqa' kina'ojoj kib'anob'al ri jujun tinamit, re re' xto'on richin xujikib'a' kitzij kina'ojoj pa ruwi' ri xkik'ulwachij ri nan aj Sepur Zarco.

Ruma k'o re jun sik'iwuj re' pa ruwi' ri ch'ojinem pa ruwb'eyal, nok ruxe'el richin ch'aqa chik ixoqi' xb'an tz'ilanik chi re ri kich'akul, xetikir xkiköl kik'aslem, chuqa' pa ruwi' ri samaj majun rajil, xetikir xk'waj b'ey pa ruwi' ri q'aton tzij.

Ke chuqa' ri' nqajo' yeb'an ta ch'aqa chik samaj achi'el ri xqab'än röj, richin k'a konojel ri samajela' richin q'aton tzij (chajinela', jikib'anela', q'atonela', q'axanel tzij, chuqa' ch'aqa chik) nkib'än ta ri samaj akuchi' rajowaxik, ruk'amon ta nkichäp ri kina'ojoj kich'ob'ojoj ri ixoqi' chuqa' ri kib'anob'al jujun tinamit. Ke chuqa' ri' ri qatzub'al qarayb'al chi nok ta jun samajib'äl, re ruk'u'x tojb'alil re' nto'on ta richin nb'an ri samaj ruk'amon ruma ri poqonal xb'anatäj, ri xb'itäj kan chupam ri tojb'alil; re samaj re' k'o pa kiq'a' ri samajb'äl taq jay richin ri saqamaq'.

Ri MTM nqaya' rejqalem ruk'u'x ri tojb'alil ruma e k'o k'ak'a' taq na'ojoj xejetamaj kan, ri ri' yojkito' richin chi kan ütz ütz nqab'än chi re ri samaj chuqa' ri achib'ilanik nqaya' chi ke ri ixöqi', xtani' chuqa' q'opoji', ri xkiköl kik'aslem pa ruwi' ri tz'ilonik xkik'ulwachij. Nqajo' k'a nqab'än apo rik'in ruya'ik ruchuq'a' ri kitzij kich'ab'äl ri nan e aj Sepur Zarco toq ke re' nkib'ij chi qe:

"Nqajo' nqaya' rub'ixkil nqaya' rutzijol ri xb'anatäj, chi ke ri ak'awala' q'opoji' k'ajola e petenäq chi qawäch apo."

"(...) kan tiketamaj, richin man tib'an chik k'ayewal poqonal chi ke ri ixoqi'."

"Ronojel xtitz'ib'äx kan."

Paula Marcela Barrios Paiz
K'amöl b'ey samaj richin ri MTM

III. RUK'U'X RI TOJB'ALIL RICHIN SEPUR ZARCO

Wolajuj maya' q'eqchi' ixoqi', e tikonela', e meb'a'i' xkitij poqon ruma ri tz'ilanik ch'akuläj, rokisaxik kich'akul ri ixoqi' xb'an toq xk'ulwachitäj ri oyowal ri (CAI) pa ri tinamít Sepur Zarco, näj b'ey xkik'waj pa ruwi' ri kisamaj xkib'än richin xetikir xech'o, xkitzijoj ronojel ri xkik'ulwachij richin xk'il ri q'aton tzij. Xe'ik'o na juk'al lajuj jun'a' richin xkiq'i' ri q'aton tzij, ri ik' febrero richin ri jun'a' 2016 xb'an ri q'aton tzij pa kiwi' ri ajmaki': ajlab'al Esteelmer Francisco Reyes Girón chuqa' ri Heriberto Valdez Asig.

Ri q'ij 26 richin ri ik' febrero richin ri jun'a' ri', ri Nab'ey Nimaq'atb'äl tzij pa ruwi' Tojb'alil Mak, Itzel aq'om, Mak ruma manäq Ch'uch'ujil chi qaxikin, xujikib'a' tzij pa ruwi' ri mak pa kiwi' ri xesujüx: juk'al lajuj jun'a' yetz'ape' pa che', re man jalatel tzij ta, ruma ri mak pa ruwi' kajtajik k'aslemañ winäq ruma ri tz'ilanik ch'akuläj, samaj majun rajil, rokisaxik kich'akul ri ixoqi', ke chuqa' ri' ruma ri poqon taq b'anob'äl xeb'anatäj, re tz'ib'atäl pa runuk'taqanem ri Iximulew pa ri mokaj 378 richin ri Nuk' tojmakaj. Ke chuqa' ri' xejikib'äx ri mak ruma kikamisaxik re e oxi' ixoqi' re':

Ya Dominga Coc rik'in ri e ka'i' ral, chuqa' ruma xe'eleq'äx e wuqu' achi'a', e kachijal e wuqu' ixoqi' ri xekolotäj kan chi re kamik.

Ri achi rub'i' Esteelmer Francisco Reyes Girón xilitäj chi aj mak ruma ja rija' xpa'e' chuwäch ri kikamisaxik e oxi' ixoqi', ruma k'a ri' ri Nimaq'atb'äl Tzij xujikib'a' juk'al lajuj jun'a' richin nk'oje' pa che', ruma jujun kamik xb'an, nel chi tzij chi kajk'al lajuj jun'a' ntz'ape' pa che'. Pa ruwi' k'a re' xeya' chuqa' waqk'al jun'a' chik, re' man jalatel tzij ta, ruma ri kajtajik k'aslemañ winäq xerub'anala'.

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

Chi rij ri achi rub'i' Heriberto Valdez Asig xya' ri mak chi eleq'anïk winäq, ruma k'a ri' ri Nimaq'atb'äl Tzij xujikib'a' juk'al lajuj junä' chi nk'oje' pa che', ja ri' ri tojb'alil rumak kuma ri jujun eleq'anïk winäq xub'an, ruma e wuqu' nb'eruya' lajk'al lajuj junä' ri nk'oje' pa che', ronojel ri junä' napon kab'lajk'al junä' ri k'o chi nk'oje' pa che', re' man jalatel tzij ta.

Ke chuqa' ri', ri Nimaq'atb'äl Tzij xuya' retal chi e julajuj q'eqchi' ixoqi' e kajixel, e wuqu' achi'a' xesach el, ri ya Dominga Coc chuqa' ri e ka'i' ral, ri kach'alal rije' ke chuqa' ri' chi jun Sepur Zarco, re' jun tinamit richin El Estor, Izabal.

Ri b'anoj Sepur Zarco nutik kan jun nab'ey samaj pan Iximulew ruma xuq'ät tzij chuqa' xya' tojb'alil mak pa jun nimaq'atb'äl tzij richin ri amaq', ruma ri tz'ilanïk ch'akuläj, rokisaxik kich'akul ixöqi' chuqa' ri samaj majun rajil, toq xb'anatäj ri oyowalem, chi re' e ch'a'oj xeb'anatäj pa kiwi' ri kik'aslemal ri winaqi', chi re re' e nima'q taq ch'a'oj ri netamatäj chi näj chi naqaj chuwäch chi jun ruwach'ulew.

3.1 RI XEB'ANATÄJ

Ri achi Esteelmer Francisco Reyes Girón jun k'amöl b'ey richin ri ruwaq Zona Militar “General Miguel García Granados”, richin ri tinamít Puerto Barrios k'o pa ri chinamital richin Izabal, re re' jun peraj richin ri Ejército aj Iximulew toq najin nb'an ri oyowalem (CAI).

Ke re' rub'i' xkiya' qa “Destacamento Militar richin Sepur Zarco”, ke chuqa' re' xetamax ruwäch “Teniente Reyes”. Kowiläj uchuq'a' xuya' pa kiwi' ri winaqi' e k'äs chupam ri ruq'a' tinamít ri', re winaqi' re' xa majun kimak chuqa' man e okinäq chupam ri oyowal najin nb'an Iximulew; ke ri' toq xuya' rutzij chi ke ri ajlab'al aj Iximulew, ri e k'o pa ruq'a' xekib'anala' tz'ilanik ch'akuläj chuqa' itzel taq b'anob'äl poqonal chi ke ri maya' ixoqi' e q'eqchi', re poqonal k'a re' jutaq'il jutaq'il xb'an chi ke rumá ri kan janila xekajix, e ja re' ri ixoqi':

1. Felisa Cuc
2. Vicenta Col Pop
3. Candelaria Maas Sacul
4. Manuela Bá
5. Rosa Tiul
6. Cecilia Caal
7. María Bá Caal
8. Carmen Xollcal
9. Demecia Yat
10. Margarita Chub Choc
11. Magdalena Pop
12. Dominga Coc
13. y sus hijas Anita y Hermelinda

Chi ke k'a ri ya Dominga Coc chuqa' ri e ka'i' taq ral: Ri Anita jun rujuna' chuqa' ri Hermelinda k'o kaji' rujuna', xjikib'äx chi xekamisäx

nimaq'a' ri 24 richin ri ik' noviembre pa ri junta' 1982, pa ri raqän ya' Roquefur rub'i'.

Rije' majun kimak, choj xetz'apix kaji' ik' pa ri ajlab'al jay, ri nan Dominga xutij poqon ruma xkitz'ilá ruch'akul ri ajlab'al richin Iximulew.

Ri achi rub'i' Heriberto Valdez Asig, rija' Taqonel Ajlab'al, ke ri' rusamaj xya' pa ri junta' 1982, pa ri tinamit Panzós, chupam ri chinamital Alta Verapaz, rija' jun rusamajel ri Ajlab'al aj Iximulew, xk'oje' pa ruq'a' ri Kinab'ey Ajlab'al kichin ri Tijoxela' richin ri Ajlab'al jay 21 "Coronel Antonio José Irisarri (CAJDI)", toq xb'an ri oyowalem (CAI). Ke chuqa' ri' nsamaj pa q'atb'äl tzij, rija' jun potz' richin Panzós, Alta Verapaz. Junam kiwäch chuqa' kisamaj kik'in ri ajlab'al richin ri Iximulew, jalajö samaj kichin rije' xerub'än, e ja re' ri jujun chi ke ri':

- Pa ruq'a' tinamit Sepur Zarco rub'i', ri k'o xeruxikin ri tinamit Panzós, Alta Verapaz, xutz'apij pa che' ri ma Antonio Sub (1), rachijil ri ya Margarita Chub Choc, rija' ruma xuxib'ij ri' xanimaj el, xb'e pa K'ichelaj, k'a wakami, majun retaman ta achike xub'än ri rachijil, majun rutzijol.
- Pa ruq'a' tinamit La Esperanza rub'i', jun ruq'a' tinamit richin Panzós, Alta Verapaz, xb'an jun b'anob'äl ajlab'al pa oyowalem akuchi' xechapatäj chuqa' xe'ewäx e waqxaqi' achi'a', rije' kichapon samaj pa ruwi' ruwujil ri kulew chi ri' naqaj; majun xq'at tzij pa kiwi' choj ke ri' xechap el, ri ri' jun nimalaj mak; ronojel k'a ri xb'anatäj ja ri kixjayilal xetz'eto, rije' xketamaj ruwäch xkijikib'a' chi ja rija' xb'ano. K'a wakami, ri xechap xe'eleq'äx el, e ja re' yenatäx qa kib'i':
 - a) Ri tat Manuel Cac (2), rik'in e ka'i' ralk'wal ri kan k'a e koköj na, a Santiago Cac Bá (3) chuqa' ri a Pedro Cac Bá (4). Ri nan María Bá Caal, rixyajil ri tat chuqa' kite' ri ak'wala' xenatäx kan, xchap xtz'iläx ruch'akul ruma jun rusamajel ri ajlab'al richin ri Iximulew, ri ch'aqa chik ajlab'al xkitzu' ronojel, ri nan xutz'ët ri xb'anatäj toq xchap el ri rachijil kik'in ri ral, chuqa'

xutz'et toq xe'uk'wax el pa jun erab'äl ejq'an, akuchi' na k'a xe'uk'wax el, k'a wakami majun retaman.

- b)** Ri tat Abelardo Coc (5), xb'ek'am chi rochoch rik'in ri rixjayil ya Cecilia Caal chuqa' e ka'i' koköj taq ralk'wal, xxim k'a ri' xchap el richin xya' pa che', xuk'wax el pa rub'ey Tinajas; k'a wakami majun etaman achike xub'an, choj xuk'wax el.
- c)** Ri tat Heriberto Choc (6), xb'ek'am chi rochoch akuchi' k'äs wi rik'in ri nan Carmen Xol Ical chuqa' ri koköj taq ralk'wal, k'a wakami majun etaman ta akuchi' xuk'wax wi. Ja k'a ri nan Carmen Xol Ical xchap xtz'iläx ruch'akul kuma e oxi' ajlabal aj Iximulew, toq k'o pa kiq'a' rije' nkib'ila chi re chi k'o chi nuya' ri', chi ja rije' k'o kuchuqa' pa ruwi' rumá xkeleq'aj yan el ri rachijil, toq ke ri' nkib'ila' chi re, kiya'on kipub'an jun q'a'q' chwaruk'u'x.
- d)** Ri tat Juan Choc (7), xuk'wax el chi rochoch akuchi' k'äs wi rik'in ri nan Demecia Yat chuqa' e ka'i' koköj taq ralk'wal.

Ri ajlab'al aj Iximulew xkichäy rik'in ri kiq'aq' kik'wan chuqa' xkitz'apij pa che', akuchi' la xkik'waj pa jun erab'äl ejq'an. Ri nan Demecia Yat xuchäp rukanoxik ri rachijil pa

Tinajas ajlab'al jay chi ri' xkib'ij chi re chi we jantape' xtukanoj nel chi tzij chi k'o nrajo' nb'an chi re rija'; xutij ruq'ij chi rukanoxik pa jalajöj chik k'ojlib'äl, majun rutzijol xya' chi re, majun xto'on richin pa ruwi' rutzijol ri rachijil.

Ronojel k'a ri kitzij xkib'ij ri winaqi', ke chuqa' ri' ri samaj xkib'än chi rukanoxik na'oj pa ruwi' ri xb'anatäj, xkik'üt chi pa ri ajlab'al jay richin Sepur Zarco, ri ixoqi' choj xokisäx chuqa' xtz'iläx ri kich'akul, kan xik'o ruwi' ri poqonal k'ayewal xb'an chi ke.

yalan xqasäx kiq'ij, re itzel taq b'anob'äl re' kan jutaqil xb'analöx chi ke.

Ja k'a re' ri xeb'anatäj xek'ulwachitäj ri xuya' kan retal pa ri tojb'alil mak:

- K'o chi ye'apon ka'i' oxi' q'ij richin jujun wuqq'ij pa ajlab'al jay richin nkib'ana' kiq'utun, kich'ajo'n ri ajraqän ri ajlab'al aj Iximulew, k'atzinel nya' kan retal chi ri xab'on xkokisaj richin ri ch'ajo'n ja ri ixoqi' xeloq'o, majub'ey xtoj chi ke rajil ri samaj xkib'än, ke chuqa' ri' xtz'iläx kich'akul kuma e jalajöj ajlab'al richin ri Iximulew, ronojel k'a q'ij k'o chi xkib'än ri samaj xya' pa kiwi' pa jujun q'ij; pa ri juna' 1982 k'a 1983.
- Ruma k'a xe'uk'wäx el ri kachijilal chi kiwäch, xporöx k'a ri kochoch, xkis ronojel rupam kochoch, ri kitiko'n, chuqa' xekamisäx ri kawäj, ronojel k'a re' ja ri Ajlab'al aj Iximulew xeb'ano chuqa' ri taqonel ajlab'al Ruchajinela' Tinamít, jujun chi ke ri ixoqi' xe'uk'väx chi xeb'ek'ase' chunaqaj ri ajlab'al jay richin Sepur Zarco, ruma "kiyon e käs", ruma k'a ri' e ixoqi' ri chaq jub'a' e kajixel, chaq jub'a' yekajix. Ri akuchi' xeya' richin xek'ase' kik'in taq kal, man jay ta, xa choj oj ti relik taq nylon kixe'.
- Toq xb'ix chi ke chi man ye'apon ta chik pa ri kochoch ri ajlab'al jay ri q'ij jikib'an pa kiwi', xb'an chi ke chi nkipon väy rik'in ri kixin rije', re jun samaj re' waqi' juna' xkib'än. Manäq kan ta kiway rije' kik'in ri taq kal, man rik'in wi ri' xkib'än ri xb'ix chi ke, majun xtoj chi ke; xkik'is rubanik re jun samaj re' k'a toq ri ajraqän ri ajlab'al aj Iximulew xeb'e el, xkiya' kan ri ruq'a' tinamít Sepur Zarco.
- Ri ajlab'al richin Iximulew xekichäp xkib'än tz'ilanük ch'akuläj, ri kokisaxik kich'akul ri ixoqi' ke chuqa' ri' ri k'ayewal poqonal "xok chupam ri oyowalem natin", ruma jutaqil jutaqil xkib'än chi xkiitij popon ri ixoqi' toq xek'oje' pa kiq'a' ri

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

Ajlab'al aj Iximulew, richin k'a ke ri' nkijikib'a' ri kirayb'al kich'ob'oj kajowan nkiq'i' chupam ri oyowalem nb'an. Ri b'anob'äl ajlab'al pa oyowalem jun chi ke ri b'ey xchap el, xch'öb' chi nb'an.

"Majun xtoj chi ke ruma ri ch'ajo'n chuqa' ri b'anoj q'utun xekib'anala'. Ruma xechap chuqa' ri tz'ilanik xb'an chike janila rukik'el xel pa ruchakul. Toq rija' nib'e pa ri ajlab'al jay ri ral yek'oje' kan chi ri', chupam ri ti ko'k xub'än rik'in nylon. (...) Toq xtzolin chi rochoch xb'an chi re chi tub'ana' kiway, k'a ri' nb'eruya' kan chi ke. Yalan k'ayew xub'än chuwäch richin nb'eruya' kan. Nutäq el kiway nimaq'a', pa nik'aj q'ij chuqa' tiqaq'ij, jun almul nub'än q'ij q'ij." (Rutzij ri tz'etonel)

"Pa ri ajlab'al jay xutzäk kinäq', fideos, arroz chuqa' xub'anala' kuk'ya' ri ajlab'al Jantape' xuchäj kitzyaq ri ajlab'al, wo'o' molaj wex xeruk'wala' richin yeruch'äj Toq xb'e pa raqän ya' pa ch'ajo'n, xoqotäx kuma e k'iy ajlab'al ke ri' nkib'än chi re richin xkichäp xtz'iläx ruch'akul pa raqän ya'.

Rija' chi oyowal xb'an chi re chi xk'ase' pa Sepur Zarco. Toq xuya' kan pa Esperanza xril nylon richin xeruya' xeruto' ri koköj taq ral, chuqa' xril xkuchi' xk'oje' wi' pa Sepur. Pa ajlab'al jay e k'o ch'aqa chik ixoqi'. Ri fideos, ri kinäq' chuqa' ri saqkiril xekiyala' chi ke ri ajraqän ajlab'al." (Rutzij ri tz'etonel)

Ri rusamaj ri ajna'oj chi rij ri Na'ojojine Ajlab'al xb'an toq xekanöx ronojel ri retal ri b'onoj, xuk'üt chi ri tzilanik jantape' xb'an chi re kich'akul ri ixoqi' ri xkib'ini'aj qa "ri malkani'" (kixjayilal ri achi'a' xe'uk'äx chuqa' xekamisäx pa jun ruq'a' itzel samaj akuchi' ja ri a Valdez pa'äl chuwäch), ke chuqa' ri' ruma jutaqil xeb'an ri itzel chuqa' poqon taq b'anob'äl ri xyaloj waqi' ik', chupam qa ri Sepur Zarco chuqa' chuchi' (toq xeb'ech'ajo'n pa raqän ya') nq'alajin chi choj xokisäx rik'in poqonal ri kich'akul ri ixoqi', rije' k'o chi xkiköch'.

Ni ta ri teniente coronel de artillería, Esteelmer Reyes Girón, ni ta ri xok kan Taqonel Ajlab'al, Heriberto Valdez Asij, man yetikir ta nkito' ki':

- *Ronojel xkib'än ruma xkinimaj kitzij ri yetaqo kichin*, majun winäq ri ntaq chi rub'anik jun itzel chuqa' poqon b'anob'äl ri etaman chi ri rub'anikil kan jun mak wi.

- *Jun achike ruma toq xkiya' qa ri ajlab'al jay chi ri' Sepur Zarco richin ye'uxulan cha', ye'utzir yek'achojlan el chuqa'richin "tik'asäs nk'ase' jun ajlab'al", majun k'a chi ke ri na'oju' ri' nuya' k'a q'ij chi ruk'amon xkib'än ri itzel chuqa' poqon taq b'anob'äl chi ke ri ixoqi', chaq b'inaqil xekitz'ila' kich'akul ri ixoqi', kan choj xokisäx ri kich'akul.*
- *Chi ri ajlab'al, toq b'inaqil yekichapala' yekitz'ila' ri malka'n taq ixoqi' chuchi'raqän ya', chaq kiyon xkib'anala', rija'majun xuya' q'ij chi ke, rija'majun xretamaj ri xkib'än, ruma chaq b'inaqil b'inaqil xkib'än ri itzel chuqa' poqon taq b'anob'äl ri jun motzaj ajlab'al aj richin Sepur Zarco kan pa juna' xekib'anala', man qitzij ta chi majub'ey xkinab'ej ri aj raqän ri ajlab'al jay. Ke k'a chuqa' ri' we man ta xketamaj ri aj raqän ri chuqa' ja rije' e aj mak, ruma majun xekichajij richin man ta xekib'än itzel taq b'anob'äl ri man ruk'amon ta xekib'än ri kisamajela'.*
- *Chi rije' majun ketaman ta ri najin pa ri ajlab'al jay, ruma k'a ri rub'anikil jay man qitzij ta chi majun ta xetaman ri poqonal nb'an chi ke ri ixoqi', ruma ri ka'i' nima'q taq jay akuchi' e k'o wi, e k'o naqaj chi re akuchi' nib'an q'utun chuqa' ruxikin jay, re ka'i' k'ojlib'äl re' konojel ye'a'pon ye'ok apo chupam.*

3.2 Q'ATOJ RUB'EYAL TZIJ PA RUWI' KICH'ojib'al WINAQI' AJUK'AN CHIK

Ri winaqi' xetijo poqon xa kan chi ri' e k'äs wi, majun e okinäq ta chupam ri oyowal najin, rije' majun q'a'q' k'o pa kiq'a', ja ri ajlab'al choj xe'apon chi ruya'ik poqonal pa kik'aslem, yalan xekajix; ruma k'a ri', kan k'o kich'ojib'al, ruma e winaqi' k'o kiq'ij ruk'amon ta chi ke ri' ri kik'aslem, ke chuqa' ri' yeto' ruma ri atowab'äl richin Ginebra, ri xenük' richin yeto'öx ri winaqi' nkitij poqon toq yeb'an oyowalem ruk'wan kamik. Man rik'in wi ri' ri achi'a' xekajix chuqa' xetz'apix pa che', ri ixoqi' xtz'iläx kich'akul, kuma ri Ajlab'al aj Iximulew, ruma k'a ri' pa ri ruq'atik tzij, ri Nimaq'atb'äl tzij xuya' xujikib'a' rutzij chi ri ajlab'al xkiq'äj

Rub'eyal Tzij pa ruwi' Kich'ojib'al Winaqi' ajuk'an chick, ruma ri' xya' ri tojb'äl pa ruwi' ri MAK RUMA XKIQ'ÄJ RI TAQENİK RI WINAQILAL

Richin k'a xb'anatäj ronojel ri samaj, xk'atzin xokisäx jalajöj samajib'äl taq wuj e okisan ajuk'an chick, pa ruwi' ri Ch'ojib'äl Winaqilal Ajuk'an chuqa' ri Ch'ojib'äl Tojmakaj Ajuk'an, achi'el ri: ri Atowab'äl richin Ginebra, pa ri rox Mokaj ri e junam pa ri kají' Atowab'äl richin Ginebra. Ke chuqa' ri' ri Iximulew xujikib'a' tzij pa ruwi' ri B'eyalmolöj richin Roma k'a pa ri juna' 2012, ja k'a re' xk'atzin, xok ruxe'el richin xsöl rub'eyal toq nb'an ri k'ayewal poqonal, toq choj nokisäx ruch'akul jun winäq, toq yekajix winaqi' pa jay chuqa' toq ntz'iläx ri ch'akuläj, re re' jujun kiwäch mak richin kajtajik K'aslemal winäq, ke chuqa' ri' richin xya' rejqalem ri kitzij ri winaqi' xkitij poqon pa ruwi' tz'ilaniik. Ke chuqa' ri' xek'ulb'äx xe'okisäx chi ruxe'el ri samaj re wuj re': ri Q'alajirisanem Richin chi jun Ruwach'ulew pa ruwi' ri Ruch'ojib'al K'aslemal, ri Na'ojob'äl Ruch'ojib'al K'aslemal richin Ab'ya Yala, ri Na'ojob'äl pa ruwi' Ronojel Rub'eyal Jech'unik nb'an chi re ri Ixoq —CEDAW—, ke chuqa' ri' ri Rutzil 1325 pa kiwi' ixoqi', utziläj K'ojlem chuqa' kuqb'ab'äl K'ojlem ri nujikib'a' chi toq nb'an ri tz'ilonik jun rub'eyal richin nb'an oyowalem.

Ri Na'oj xetamatäx pa ruwi' ri qasanq'ijwinäq xb'an chuqa' ri tz'ilanik kich'akul ri ixoqi', jun rub'eyal richin nb'an oyowalem, xk'is kan tzij pa ruwi' toq xb'ix chi ri k'ayewal poqonal chuqa' ri tz'ilanik kich'akul ri xtani' ixoqi', kan e k'o molojri'il richin ri Saqamaq' ri xepa'e' chuwäch richin nb'an, kan xkich'öb' xkinük' chi ütz rub'anikil pa jujun tinamit akuchi' xb'anatäj wi, man chaq choj ta ke ri' xkib'än, chi xeto'on chuqa' ri b'eyoma'i' k'o k'iy ulew pa kiq'a', ri taqonel ajlab'al, ronojel k'a re' xkib'än richin xekikajila' rik'in k'ayewal poqonal richin chuqa' kan xkajtäj kan ri winawilal, ri ach'alari'il chuqa' jujun ruq'a' taq tinamit ri e q'eqchi' tinamital; ronojel k'a re' xub'än chi xek'ulwachitäj kan re k'ayewal poqonal re', ri xkiya' retal chi xemakun pa ruwi' ri Taqenik ri Winaqilal:

Kamisanik chuqa' tz'ilanik chi ke e k'iy ixoqi', nima'q taq tetata' chuqa' ak'wala'.

- Xek'is xeyöj ri jay, jalajöj retal ri uxlanib'äl k'u'x chuqa' b'anob'äl.
- Ewan taq muqb'äl akuchi' choj xeb'alix qa konojel kaminaqi'.

- Tikajo' mani xkiya' kan ri tinamit akuchi' xe'aläx wi.
- Xsache' kik'u'x chuqa' xb'an chi ke chi man xewinaqir ta chik ruma yalan xekajix.
- Ruq'alajirisaxik ri itzel winaq chi kiwäch konojel ke chuqa' ri' ri runuk'ulem ronojel k'ayewal poqonal ri kan b'inaql xeb'an, ruma xe'okisäx ri kich'akul ri ixoqi' richin xkiya' ruchuq'a' ri oyowal naja.

K'iy k'a chi ke la na'oj xenatäx kan xek'ulwachitaj pa ri b'anoj Sepur Zarco chuqa' ch'aqa chik, akuchi' kan jeb'el xq'alajin, ja ri xb'anatäj kik'in ri wolajuj ixoqi' e q'eqchi' chuqa' ri kachijlal.

3.3 RI XK'ULWACHITÄJ

Ri achi'a' e käs pa taq ruq'a' tinamit chunaqaj ri Sepur Zarco xeya' chi rub'anik ri ajlab'al jay pa ri ik' agosto richin ri junta' 1982. Waqi' ik' xk'oe' chi ri', k'a pa ri junta' 1988, k'a ri' xkiyoj el. E k'iy chi ke ri jalajöj ajlab'al jay xek'oe' chi ri' xb'an pa kulew b'eyoma'i, ja ri achi'a' e käs pa taq ruq'a' tinamit xeb'ano xenuku ruma kan ke ri' xb'ix chi ke.

Ri Na'ojojinem pa ruwi' Winaqirem Ajlab'al xuk'ut chi ri tz'ilanik kich'akul ri ixoqi', ri poqon taq samaj xkib'än ri majun kitob'al xkik'ul, ke chuqa' ri' ri choj xokisäx kich'akul, xb'an toq naja ri oyowalem pan Iximulew, toq naja nch'ojix ri ulew k'o Sepur Zarco, ri kan ojer kan kulew ri maya' q'eqchi'.

Ri b'eyoma'i' e aj chi ri', xkikanoy rub'eyal richin xesujun chi kiwäch ri taqonel ajlab'al, richin k'a ke ri' xq'ijüx xq'eleb'ëx kij ri winaqi', ri xkib'ij qa rije' chi yekito' ri ajxokon na'oj. Ri ruk'u'x k'a ronojel ri xb'anatäj ja ri xkina' xib'iri'ik ri b'eyoma'i', rua naja xk'utüx ri ulew chi ke.

Ke k'a re' toq xetz'ët ri winaqi' chi man e kachib'il ta, itzel xetz'ët kuma rije' stape' e aj chi ri', k'a ri' xesujüx chi kiwäch ri aj raqän ri

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

ajlab'al jay. Ri xb'ix chi ri winaqi' man junam ta kiwäch kik'in, kan jumul xjikib'äx kikamisaxik.

"Xub'ij chi xq'ab'äx chi kij chi yekitzüq ri ajxokon na'oj. Nkib'ij chi rije' xkiya' kiq'utun, xb'ix chi ja ri rachijil ajmak. Xuya' rub'ixik chi, chi ke e k'iy winaqi' ke ri' xb'ix chi ke, ruma k'a ri' e k'iy xesach el, xe'uk'wäx el. Xuya' rub'ixik chuqa' b'inaqil xb'an oyowal, ruma ri' e k'iy xekäm, janila k'a xib'iri'ik xk'oje' pa ri ruq'a' tinamit. Ri rachijil nuk'utula' ulew richin k'o akuchi' ntikon ke ri' yetikür yek'ase' chi utzil. Ruma k'a ri' xsujüx ri rachijil ruma nuk'utuj jub'a rulew richin k'o ta akuchi' yek'ase' wi. Ri rachijil k'o pa ri Molojri'il richin ri Ulew (...)

Toq xcha el rija' xukanola' kik'in ri q'atb'äl tzij. Rik'in koyowal xkib'ij chi re chi, we chaq xtukanoj, nel chi tzij chi nrajo' k'o achike nb'an chi re. Rija' ke re' xub'ij chi re ri Taqonel –achike k'a rub'anikil ri' chi choj ke ri' xsach el-, xb'ix chi re chi jik ruma rija' jun tix achi. Nab'ey xb'e pa q'atb'äl tzij, k'a ri' rik'in ri Q'atöy tzij, pa ruk'isb'äl pa ajlab'al jay xb'eruk'utuj achike xub'an ri rachijil." (Rutzij ri tz'etonel)

Ri Na'ojinem (Peritaje B'anob'äl Rutz'ib'axik xuk'üt chi ri tz'ilanük chuqa' ri poqonal xb'an chi ke ri ixoqi' chuqa' achi'a' richin ri maya' q'eqchi' tinamit e k'o pa Rulewal ri Polochic, kan jeb'él xnük' xya' ruq'ijul ri rub'anikil ruma jun moloj ruq'a' ri Saqamaq' xb'ano ronojel richin yeruto' ri kajaw ri nima'q taq ulew, ri b'eyoma'i' kimajon ri ulew kiya'on pa kib'i', ri wuj ri' xenik'öx ta. Ronojel k'a re' xuk'waj ri' rik'in ri Na'ojinem pa ruwi' Winaqirem Ajlab'al ri xujikib'a' chi, toq xb'anatäj ronojel ri xk'ulwachitäj, pan Iximulew k'o jun Saqamaq' Nuya' Kowiläj Uchuq'a' pa kiwi' ri winaqi', ja k'a ri Ajlab'al nb'ano, ri kajixel, ri xetijon poqon ja ri winaqi' e k'äs Sepur Zarco.

"Ri rachijil k'o pa ri Molojri'il pa ruwi' Ulew. Ja ri ulew najin nkik'utuj. Chi kikojol ri waqxaqlajuj achi'a' xechapatäj jujun e k'o pa ri molojri'il ri'. Majun Retaman achike xkimakuj, ruma ri' xechap. (...) Konojel e malka'n, majun kachijil. Ri kachib'il chuqa' xetz'iläx. Ja ri ajalb'al xb'in chi ke chi ketzolin chi taq kochoch, xa xe k'o chi k'o chi nkib'eya' kan kiway nimaq'a', paq'ij chuqa' tiqaq'ij.

Xuk'wala' kiway richin ri oxmul wa'im, jun almul ixim ri nutz'äk. Waqi' juna' xuk'wala' kiway. Konojel ixoqi' xkik'wala' väy." (Rutzil ri Tz'etonel)

Ri Na'ojoj nem pa ruwi' B'anob'äl xb'an xuk'üt chi, chi rij ronojel ri poqon taq kamik, eleq'anik winäq xeb'an, k'o rux'e'l pa ruwi' ri ruk'amik ruchapik ulew. Toq rik'in poqonal xe'uk'väx el ri achi'a', pa ri tinamit xek'is el ri achi'a', ri ixoqi' kan "kiyon" xek'ojie' kan, ruma manäq tata'aj, chaqib'a' yeq'aj chuwäch ri k'aslem.

"Man xtikir ta chik xunük' ruk'aslem, manäq chik ruk'ulaj. Ri oyowalem xtikir el ri juna' ochenta y dos pa rutinamit. Pa ri juna' ri' xuk'väx el ri rachijil.

Noqa chi re chi ri rachijil xukanoj ulew pa ri INTA (Instituto Nacional de Transformación Agraria), ruma samajel achi, rija' tikonel (...) Man xtitikir ta chik xtuk'waj ruk'aslem achi'el xub'än kan, yalan rupoqonal xuk'owisaj." (Rutzij ri tz'etonel)

Re jun k'a Na'ojoj nem re' xujikib'a' tzij chi ronojel ri uchuq'a' xya' pa ruwi' ri tz'ilanik xkik'owisaj ri q'eqchi' ixoqi' aj Sepur Zarco, man rikirel xtiq'ax chawäch we man xtich'öb' ta chi ri ramaj ri' xek'ase' pa jun Saqamaq' ri ruya'on ruchuq'a' chuqa' rub'anon qasanq'ijwinäq, ri kan chub'anikil nuk'un, ke chuqa' ri' k'a najin na nb'an.

Ri qasanq'ijwinäq kan ojer yan ri' nuk'un pe, kan k'o chik rux'e'l ri runuk'ulem, pa taq samajay chuqa' pa ri Saqamaq', ke chuqa' ri' pa ri nuk'ulem ch'ob'oj. Kan okisan pe pa rupab'axik ri Iximulew, ke re' b'anon chi re richin nkiya' uchuq'a' chuqa' nkiya' pa meb'a'il ri achamaq'i' e k'äs chuwäch, ke chuqa' ri' richin chi ri ixoqi' kan k'a pa ruk'isb'äl yek'ojie' wi chi kikojol konojel winaqi' ruma pa kitzub'al ri kaxlani', ri b'eyoma'i', pa kiwäch ri aj ruq'a' raqän ri ajlab'al, chi rije' majun kiq'ij, majun kejqalem, xa xe richin nkib'än ri kisamaj rije', richin ye'ok kisamajela'. Ri tz'ilanik ch'akuläj xeb'an pa Sepur Zarco nok chi kikojol jumolaj poqonal k'ayewal ri b'inaqil xeb'anatäj, majub'ey q'aton tzij pa ruwi' ke chuqa' ri' ojer ojer ri' ri majub'ey ya'on Tojb'alil pa kiwi' chuwäch ri Iximulew.

Pa ruwi' k'a ri najin nsöl, ri Na'ojoj nem pa ruwi' Qasanq'ijwinäq xuk'üt chi ri jalajöj rub'anikil nb'an ri qasanq'ijwinäq, ri jalajöj rub'anikil

kan ojer yan ri' k'o pe, kan nuk'un chuqa' kan k'a najin na nb'an richin nya' uchuq'a' pa kiwi' ri winaqi', nb'an chi ke chi nkijip poqon, kan janila uchuq'a' ya'on pa kiwi'. Kan pa ruq'a' k'a ri Saqamaq' k'o pe ri nub'än ri qasanq'ijwinäq, pa kiq'a' ti tata'aj k'o wi ri uchuq'a' ya'on jantape' pa kiwi' ri e k'äs chuwäch.

Re jun k'a Na'ojinem re' xuq'alajrisaj chi toq xb'an ri Oyowalem Pan Iximulew, ri rusamajela' ri Saqamaq' xekib'alana' jalajöj poqon taq b'anoj achi'el ri rokisaxik ch'akuläj richin xekitz'ilä', ri majun rajil samaj xkiya' pa kiwi' ri winaqi' ke chuqa' ri' tz'ilanïk kich'akul ixoqi' e qawinaq. Kan xik'o chik ruwi' ri tz'ilanïk ch'akuläj xb'an, kan yalan xq'alajin chi xeb'analöx pa ajlab'al jay.

Ke chuqa' ri' ronojel k'a ri poqon taq b'anoj ri tz'ilanïk xeb'an richin nqasäx kiq'ij ri qawinaq, kan pa kiwi' ri ixoqi', man ruma ta e ixoqi', ruma chuqa' e qawinaq. Ri kan qitzij achiike ruma toq xeb'an ronojel re poqon ta b'anoj re' richin ta k'a xk'is kiq'ij jumul, kan xek'is ta re jun molaj winqi' re'.

Ri Na'ojinem pa ruwi' Ajtz'aq richin q'atonïk tzij xusöl chi ri b'anoj Sepur Zarco man chaq choj ta ke ri' xk'ulwachitäj, chi xa ruk'wan ri' rik'in jun nimach'ob'oj richin chi rik'in uchuq'a', chuqa' b'inaqil nb'an poqonal chi ke ri winaqi', chi ke e achi'a' chuqa' ixoqi'; k'o k'a re' kan jumül xik'o ruwi' ri xekib'anala', achi'el ri xb'an chi ke ri ixoqi' chuqa' ri taq kal. Ri xb'an kan pa jun'a' xtike' kan ri nuq'alajrisaj ri kitz'ilanik ri ixoqi' ke chuqa' ri' ri ruk'u'x rub'eyal xkib'än ri ajlab'al ke chuqa' ri' ri kikamisaxik ri winaqi' majun kimak, xa xe xeqa pa kiq'a' ri ajlab'al richin Iximulew. Chupam k'a ronojel re' kan jeb'ël xeq'alajin chuqa' ruyuqen ri' pa ri jalajöj na'ojinem xeb'an.

"Ri ajlab'al xkib'ij chi re chi k'o chi nuya' ri' ruma k'o chi nub'än ri nkib'ij rije', xa ruma k'a xkik'waj yan el ri rachijil chuwäch ke chuqa' ri' ruma xkiya' jun q'aq' chuwa ruk'u'x richin majun nub'ij, ruma ri' janila xib'iri'ik nuna'." (Rutzij ri Tz'etonel)

RI RAQÄN MAJUN RUXAJAB' XKIMUB'A' RI RUNAQ', NUWÄCH,
TKIBÄN CHWE CHI XINNA' RI RUB'IYINEM, CHI XAK CHI XAK
RUCHAPON B'EY PA RI Q'ATON TZIJ.

3.4 RUCH'OB'IK RI NA'OJINEM PA RUWI' RI XEB'ANATÄJ

Pa ronojel ri q'aton tzij pa ruwi' ri B'anoj Sepur Zarco e waqxaqlajuj na'ojinem xeb'an. Konojel xkinimaj ri Nimaq'atb'äl tzij.

Jun Na'ojinem jun rujachik rucholik samaj, jeb'él nuk'un, b'anon ruma jun ajna'oj, nel chi tzij chi re jun winäq re' kan k'o retamab'al, kan k'o retal ri rusamaj chuqa' k'o ruwujil pa ruwi' ri samaj nub'än. Ri na'ojinem nto'on richin nuq'alajrisaj chuwäch ri q'atb'äl tzij pa ruwi' ronojel ri xb'anatäj ri xk'ulwachitäch.

Ja k'a re' xtik'üt apo ri ka'i' oxi' ruk'u'x taq na'oj chi ke ri jujun na'ojinem xeb'an:

- **Ri tz'ilanem chuqa' rokisaxik ch'akuläj xb'an chi ke ri ixoqi' richin chuqa' xya' poqonal chi ke ri kachijilal ruma najin nkik'utuj kulew.**

Ri winaqi' xekajix xepoqonatäj ja ri kixjayilal ri achi'a' xe'uk'väx el pa ri ruq'a' tinamít, ri najin nkib'anala' samaj richin nkikanoj nkik'utuj ruwujil ri kulew akuchi' e k'o wi, ruma k'a ri' e k'o pa ri Molojri'il kinuk'un pa ruwi' ri Ulew, rije' xkib'ekanoj na'oj chuqa' rutzijol pa Instituto Nacional de Transformación Agraria –INTA-, ri k'o Armita, pa ruwi' ri ulew ri kan ojer ojer kichin wi rije', akuchi' xek'ase' chuqa' xetikomäj.

Ri Na'ojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen xujikib'a' chi ri kitz'eqelb'en ja ri nb'an poqonal chi ke ri ixoqi' e kixjayilal ri achi'a' xechap ri xe'uk'väx el ruma xkikanoj rub'eyal richin xk'oje' ruwujil ri ulew ri kan ojer ojer yan ri' kan kichin wi rija', ruma xkipab'a' ki' chi kiwäch ri b'eyoma'i' e kimajlon kan ri ulew ri'.

Ri Na'ojinem B'anob'äl Rutz'ib'axik xuk'üt ruk'wan ri' ri majonik ulew rik'in ri poqon taq samaj majun rajil, ri itzel taq b'anoj chuqa' tz'ilanik chi ke ri ixoqi'. Ke chuqa' ri', toq xb'an ri majoj ulew chuqa' xmaj ri kib'anob'al ri maya' q'eqchi' tinamít.

Ri Na'ojinem pa ruwi' Qasanq'ijwinäq xujikib'a' chi e ja re' ruma toq xb'an ri tz'ilanik, toq najañ ri oyowal rik'in q'aq' pan Iximulew: a) yek'is ri ixoqi', chuqa' nchüp kik'u'x ri kajowab'äl pa ruwi' ri k'aslem; ruma xjikib'äx tzij chi man junam ta kiwäch kik'in ri yeb'ano oyowal, chuqa' ruma we man ke ta ri' nb'an chi ke jikil chi rije' k'o k'ayewal nkib'an chi kikojöl ri winaqi'; b) nkitij poqon ri ixoqi' ruma ye'ojawäx kuma ri kachijlal, ruma man junam ta kiwäch kik'in ri yeb'ano ri oyowal; c) nkitij poqon ri achi'a' man junam ta kiwäch kik'in ri yab'ano ri oyowal, rik'in nkitz'et nkinab'ej chi nkitij poqon ri kixjayil; d) nb'an chi ke ri ixoqi' chi nkina' k'ix ruma ri kich'ajul chuqa' nkina' chi e ajmak.

- Achike yeximo ri samaj majun rajil rik'in ri rokisaxik kich'akul ri ixoqi'.**

Ri Na'ojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen xuk'utb'ej chi, pa kina'oj e kajixel, ri samaj majun rajil rik'in rokisaxik kich'akul ri ixoqi' kan kik'wan ki'. Chi kikojöl juk'ulaj winaqi' nkito' ki' richin yetikür nkipab'a' el jun jay akuchi' xkek'ase' wi kik'in ri kalk'wal, richin yek'ase' el chi kikojöl ruma kach'alal ki'. Ruma k'a ri' we nqokisaj ri jun na'oj ri', nel chi tzij chi ri ixöq nuya' ruchuq'a' pa ruwi' ri samaj yerub'än pa jay, ke chuqa' ri' nuk'äm pe k'alem toq nk'oje' rik'in ri rachijil richin yek'oe' taq ral.

Ri tzuquj, ri ilinik, ri chajinik chuqa' ri yak'oe' rik'in awachijil awixjayil jujun b'anoj ri kik'wan ki' chupam ri k'aslem, nel chi tzij chi nb'an ruma rajowaxik chupam ri k'aslem chuqa' ruma ajowab'äl pa jun jay chuqa' pa jun tinamit. Ri samaj majun rajil chuqa' ri rokisaxik kich'akul ri ixoqi' yalan nkiya' k'ayewal poqonal pa jun tinamit, nuya' q'axomäl chuqa' sokotajik. Ruma k'a ri' jun rub'eyal xkokisala' ri e b'anöy oyowal chupam qa ri Iximulew, ja ri xerusök ri winaqi' e k'äs pa jun tinamit, xukajij ri ajowab'äl richin nkib'än samaj chuqa' richin yek'ase' chi utzil pa jun jay, chi kikojöl ri kach'alal ki'.

Toq ri q'eqchi' ixoqi' najañ nkitzijoj rub'eyal xb'an chi ke richin xokisäx ri kich'akul ke chuqa' ri' xe'okisäx richin xkib'anala' samaj ri majun xtoj ta chi ke, yalan xeb'ison, xkina' rupoqonal chuqa' xkina' k'ix. Chi kiwäch rije' kan janila kow xkina' ri xokisäx ri kich'akul, ke chuqa' ri' ri

toq majun xetoj ruma ri samaj xekib'anala': ri rikil wäy k'o chi xkelesaj el chi kochoch ruma xb'ix chi ke chi nkik'waj el chi ke ri ajlab'al chuqa' ri xab'on achoq rik'in xkichäj ri kitzyaq.

Tikajo' mani xkik'waj el ri kiq'utun kiway e k'o chi kochoch, majun xk'oje' kan chi ke ri taq kal, ruma xkik'waj el pa ajlab'al jay

"Chi ox ox taq q'ij xb'e pa ajlab'al jay, achi'el ta nb'echajin achi'el xkib'anala' ri achi'a'. Ri taq ral yeruya' kan chi rochoch, nkikoch'ola' wayjal." (Rutzij ri tz'etone)

Ri ixoqi' man xek'oje' ta chik kik'in ri kachijilal, kik'in julëy chik achi'a' xek'oje' wi, stape' man xkajo' ta; ri kan ruk'amon ta, kan kik'in ta ri kachijil xek'oje' ta achi'el nb'an pa ronojel tinamit. Xkiq'äj k'a ri ruk'amon ta xkik'waj ri kik'aslem, ke re' xkik'ulwachij ruma xe'uk'väx el ri kachijil chi kiwäch. Jun chik, ruma konojel ri ajlab'al xekichapala' chuqa' xek'oje' qa kik'in ri ixoqi' junam kiwäch xkib'än chi kiwäch qa rije'.

(...) "ke re' xb'ix chi ke: xa kiyon e k'o, majun achike chik ruma e k'o kan, ruma ri' ütz ta yeb'e pa ajlab'al jay, richin yeb'ekilij rije', ruma majun chik kachijil, ja ri ajlab'al ye'ok qa kachijil." (Rutzij ri tz'etone)

Kan janila k'a poqon xkina' ruma ri xb'an chi ke ri ixoqi', man xetikir ta xesamäj pa kochoch, man xek'oje' ta chik kik'in kachijil richin xk'oje' taq kal; kan kamik xkina' chi kiwäch qa rije', chuqa' chuwäch qa ri maya' q'eqchi' tinamit; ke chuqa' ri' chupam qa rub'eyal ri kib'anob'al, xb'an chi ke ri xkiq'äj kan ri to'ik xkiya' ta pa kitinamit, ruma k'o ruq'ij ri kisamaj, man xetikir ta chik xkib'än.

Kamik xkina' chi xb'anatäj chi kiwäch ri winaqi', jujun xpe kiyab'il, ri ch'aqa chik kan jumul xekäm el.

"Ruma k'a chaq b'inaqil xokisäx, xtz'iläx ruch'akul xel kik' chi re, ri ko'öl ti ral kaji' rujuna', k'a ntz'uman na; kan yalan k'a xel kik' chi re rija'." (Rutzij ri tz'etone)

Kamul k'a xsök xkajtäj ruk'aslemal ri winäq: ri ixöq xk'üq el ruk'u'x chi kikojöl ri winaqi' achoq kik'in k'äs wi, ruma k'a re jun molaj winaqi' re' chuqa' yalan xkajtäj kan ri tinamit akuchi' xb'anatäj wi.

Ruma k'a ri' ri q'axo'n man xa xe ta jun winäq xuk'wan, man xa xe ta ri xsök, chuqa' xekajtäj kan konojel ri winaqi' akuchi' e k'äs wi, pa ruq'a' tinamit chuqa' pa tinamit, ruma xb'an chi re chi xk'üq el ruk'u'x pa rukikotemal rik'in rachijil pa rochoch, k'a ri' xuk'wax el richin xok pa kiq'a' ri xetz'ilo richin chuqa' xb'eya' pa samaj akuchi' majun xtoj chi re, xb'erutija' poqon pa kiq'a' ri xe'uk'wan richin.

Pa ruwi' ka' re', xuxim ri' rik'in ri Na'ojojinem pa ruwi' Qasanq'ijwinäq toq xujikib'a' chi jun chik rub'eyal xokisäx richin xb'an ri oyowal, ja ri toq xetz'iläx ri kich'akul ri ixoqi', xb'an chi ke chi rik'in poqonal xesämäj, ke chuqa' ri' majub'ey xetox ruma ri kisamaj xkib'än. Ronojel k'a ri itzel taq b'anoj xek'ulwachitälj kan chub'anikil xenük' richin nya' uchuq'a' pa kiwi' ri ixoqi', richin xqasäx kiq'ij, richin xokisäx ri kuchuq'a' pa ruwi' samaj chuqa' choj xokisäx ri kich'akul. Re ronojel k'a xb'anatäj rachib'ilan chi kan e k'iy xekajtäj ke chuqa' ri' rik'in poqonal xe'uk'äx, man xa xe ta xeya' pa q'axo'n kik'aslem ri ixoqi', chuqa' xya' pa q'axo'n ruk'aslem konojel ri winaqi' e k'äs pa tinamit, ruma xmaj kan ri ruchuq'a' pa ruwi' rusamaj rajowaxik pa ruk'aslem. Ri ixoqi' e qawinaq man xa xe ta xe'okisax richin xetz'apix xe'ewäx ruma ri oyowalem natin, chuqa' xokisäx ri kuchuq'a' richin xeto'on pa ruwi' kirayb'al ri kuchuq'a' ri ajlab'al.

• **Ri tz'ilanik ch'akuläj jun rub'eyal richin nba'an oyowal**

Ri Na'ojojinem pa ruwi' Winaqilal Solchi' xuq'alajrisaj chi toq nchap jun ixöq, toq ntz'iläx, ri tzij tz'ilanem pa q'eqchi' ch'ab'äl jalajöj rub'ixkil, chi kikiköl ri jalajöj rub'ixik e k'o re tzij re': Muxuc; Xexmuxlin-yu'am; Xi ne'xchapy, Xi nexxbatz'unle'; numsink, jot'oky maakob'k. Ri tzij yalan xokisäx ja ri Muxuc. Re jun tzij re' nüm rejqalem chuqa' näj napon wi ruq'ajarik pa kinojb'al ri q'eqchi' winaqi'. Re tzij k'a re' nuq'ajuj chi ri ixöq xkitz'ila', xe'ok chupam, chuqa' xtz'ilob'isäx. Ruma k'a xqasäx ruq'ij pa ri tinamit, man ruk'amon ta nk'ule' jub'ey chik, xok kan jun ixöq

ri man nuya' ta qa ruq'ij rija', man nkiya' ta chik ruq'ij pa rutinamit qa, majun chik ruq'ij chi kiwäch ri winaqi'. Kan choj xk'is chi ri' ri ruk'aslem chi kiwäch winaqi' chuqa' pa ri nimabäl k'u'x, ke k'a re toq xsokotäj chi jun ruk'aslem.

"Rija' xuna' chi man najowäx ta chik, nkib'ila' chi kik'wan ki' kik'in ri ajalab'al chuqa' chi e ketz'ab'a'l ri ajlab'al." (Rutzijil ri tz'etonel)

Ke chuqa' ri' ri Na'ojojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen xuk'utb'ej chi chi kiwäch ri ixoqi' e q'eqchi' xokisäx ri kich'akul xub'än chi xk'is kiq'ij, rije' loq'oläj kiq'ij; ruma loq'oläj sisanäk ya'on pe pa kiq'a' chi nkiya' k'aslem, nkik'äm pe kik'exel, pa kiq'a' rije' k'o wi ri nk'iyir ninimär ri kitinamit. Ruma k'a xtz'iläx ri kich'akul, xq'aj xqupix re jun loq'oläj na'ojo re' ri k'o pa kik'aslem. Ja k'a rije' xeb'in chi ruma ronojel ri xkik'ulwachij stape' e k'äs chi ri' pa kitinamit, xkina' chi man e aj chi ri' ta chik, ja k'a re' xwachin kamäk chi kiwäch ri winaqi'.

Toq xtz'iläx ri kich'akul, xpoqonatäj xkajtäj ri utziläj taq na'ojo chuqa' ruk'aslem ri tinamit, ruma ruch'akul ri ixöq nuk'exewachuj ruch'akulal ri winaqirem, ri tinamit. Toq xeb'anatäj ri tz'ilanäk, chuqa' xtzak'itäj xqupitäj rub'eyal ruk'aslem ri winäq, ri ajowab'äl rik'in ri rachijil ke chuqa' ri' ri sisanäk ya'on chi re chi nuk'äm pe k'aslem chuwäch re ruwach'ulew, ruma man tikirel ta chik yekiliq ri kal.

"Waqi' juna' xupon väy. Xub'ij chi ronojel q'ij k'o chi nupon jun almul ixim. Toq nb'e pa ajlab'al jay yeruya' kan ri taq ral kik'in ri rachk'uljay, ye'oq' ruma manäq kiway. Chuqa' xub'ij chi nukanoj rusamaj xa xe richin nulög' ri ixim." (Rutzil ri tz'etonel)

Chupam k'a ri Na'ojojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen xsöl chi pan Iximulew kan k'a jub'a' xb'an jun oyowalem akuchi' ri tz'ilanäk ri kich'akul ri ixoqi' xk'atzin richin xb'an chi man nk'iyir ta chik ri tinamit. Xch'aratäj ri tinamit ruma xok xib'iri'ik chi kikojöl, re xb'iri'ik re' xub'än chi ke ri ixoqi' chi stape' e k'äs pa ri kitinamit, xkina' chi man e aj

chi ri' ta chik, xqasäx kiq'ij pa kitinamit, ruma ri oyowalem xb'an chi kiwäch ri winaqi' ri e k'äs pa ri kitinamit.

Pa ruk'isb'äl tikirel k'a nqab'ij chi, kan jeb'ël k'a kiximon ki', kik'wan ki' ruch'akul ri ixöq rik'in ri tinamital, ri ulewal, ri man tikirel ta nkijäch ki'.

- Rukajixik rub'anikil ri ixöq qawinaq jun rub'eyal chi xb'an oyowal, ke chuqa' ri' kitz'ilanik ri ixoqi' kan chub'anikil xkib'än ri ajlab'al.**

Chupam ri Na'ojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen xq'alajin chi jun retal ri oyowalem yeb'an chupam re jun a' xa k'a jub'a' ke'ik'o kan, chuqa' ri yeb'an wakami, man xa xe ta ri kitz'ilanik ri ixoqi', chuqa' ri yesök kan kekajüx kan ri kina'oj, ri kich'akul toq choj nokisäx ri kich'akul richin nkajtäj kan rub'eyal ruk'aslem jun tinamit, richin manäq chik k'aslem chi utzil chi kiwäch qa. Ri ruch'akul ri ixöq nuk'exewachuj ruch'akul chuqa' ri winaqilal, ruwinaql jun tinamit, nel chi tzij chi tikirel nk'oje' rajaw ri tinamit, chuqa' nk'oje' rajaw ri rulewal, nk'oje' jun uchuq'a' pa ruwi'.

Re' nel chi tzij chi ri poqonal xb'anatäj man chaq loq' ta xb'an, xa kan chub'anikil xb'analox ronojel. Wakami poqonal ntz'etetäj, xsokotäj kan ri ch'akulal ri'. Ri Saqamaq' xrokisaj ruch'akul ri ixöq richin xuk'is ruq'ij ri man junam ta kiwäch rik'in, ke ri' toq xuyöj kan rub'eyal ruk'aslem ri tinamit. Rik'in k'a rutz'ilaxik kich'akul ri ixoqi' xk'üt ri kowiläj uchuq'a' xkiya' pa kiwi' ri jalajöj tinamit.

"E kaji' achi'a' xechapo richin chuqa' xkitz'ila'. Ri ajlab'al kik'wan kiq'aq'. Xkichäp, rik'in uchuq'a' xkik'äq, majun xech'o rik'in, majun xkib'ij chi re. Xub'ij chi xkisutij riy ri rachochoch ri ajlab'al. Xub'ij chuqa' chi toq xkichäp, toq xkitz'ila' rija' yawa' chik, chi xa ka'i' oxi' chik q'ij nrajo' richin nk'achoj." (Rutzij ri Tz'etonel)

Rukajixik rub'anikil ri ixöq chuqa' ruqasaxik ruq'ij jun chi ke ri ruq'ijob'al ri oyowal xb'an. Rik'in k'a re jun itzel b'anob'äl re' xq'ijüx chi nyoj, nkich kan rutzil ri k'aslem chi kikojöl ri winaqi', ri nkikuqb'a' kik'u'x chi kikojöl ri e k'äs chupam.

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

Ri xeya' pa qoponal ri ixoqi' jun chi ke ri b'anoj richin xb'an oyowal, re' xk'ulwachit  j ruma xkiya' pe rub'ixkil kuma ri aj ruq'a' raq  n ri ajlab'al ke chuqa' ri xkiya' kowil  j uchuq'a' pa kiwi' ri ixoqi' toq xechap xetz'il  x kuma rije'.

Ri xechap xetz'il  x ri ixoqi' man chaq k'ate' ta xb'an, man chaq choj ta ke ri' xb'anat  j. Re' re' kan pa rub'anikil, kan xkijikib'a', kan jeb'  l xkich'  b' rub'anikil. Re b'anoj re' man ti ko'  l ta q'axo'm xuya' kan, re re' xb'an richin kan n  m q'axo'm xuya' kan ruma ri oyowalem najin. Re re' ntz'etet  j toq kan jeb'  l xkich'  b' chi nkiya' kaq'om pa b'aq chi ke ri ixoqi' richin man yek'oje' ta taq kal.

Ri Na'ojinem pa ruwi' Qasanq'ijwin  q xujikib'a'chi, ri xb'an chi kan chub'anikil xokis  x aqom pa kich'akul ri ixoqi' richin man xk'oje' ta kal xut  k kan pa kijolom, chi kik'u'x chuqa' pa kich'akul ri ixoqi' ri na'ojoj rik'in poqonal q'axom  l chi "man tik'iy ruw  ch ruwinaql ri tinamit".

Ke chuqa' ri' xujikib'a' chi ri qoponal, k'ayewal xb'an rik'in q'axo'm ruma ri Saqamaq', aj ruq'a' raq  n ri ajlab'al, taqonel ajlab'al chuqa' ri b'eyoma'i' k'o k'iy ulew pa kiq'a', pa kiwi' ri ruq'a' tinamit e k'o chunaqaj ri ajlab'al jay richin ri Sepur Zarco, man chaq loq' ta ke ri' xb'an, man choj ta ke ri' nkib'anala' ri jun molaj ajlab'al ri', ri xb'anat  j kan kijikib'an chi kiw  ch chi kan ke ri' xkib'anala', kan kich'ob'on wi ronojel ri tz'ilan  k, xekichapala' ri ixoqi', choj xokis  x ri kich'akul janipe' mul xkirayij rije', nel k'a chi tzij ri' chi ja ri aj ruq'a' raq  n ri enuk'uyun jujun rub'eyal richin xkib'  n ri oyowal xeb'in chi kan ke ri' tib'an chi ke, xe'ok k'a chupam rub'anikil ri aj raq  n ri Ajlab'al richin ri Saqamaq' ri samajela' chuqa' ri chajinela' tinamit, ri xkijikib'a' chi kiw  ch ja ri yekik'is, yekich  p ri tinamit ri'.

"Xub'ij chi xya' b'aq chi ke, xkiya' b'aq pa kich'akul richin man nk'oje' ta taq kal. Xb'ix chi ke chi ja ri Chanpomal e taqayon el ruma e k'o pa kiq'a' rije' (...) (Rutzij ri Tz'etonel)"

Ri tz'ilan  k ch'akul  j, rokisaxik ri ch'akul  j ke chuqa' ri' samaj majun rajil, kan chub'anikil xb'an, jun rub'eyal richin xb'an ri oyowal. Rije' man xekitz  q ta ri ajxokon na'ojoj, rik'in k'a kikotem e k'  s, k'a toq xya' na qa ri ajlab'al jay pa ri tinamit richin xkiya'

uchuq'a' pa kiwi' chuqa' richin ja rije' ye'ok kajaw ri kich'akulal ri ixoqi'. Man xetikir ta xekik'is xekikamisaj konojel ri winaqi' man rik'in wi ri' K'o chi nkiya' uchuq'a' pa kiwi' chuqa' xkiya' xib'iri'ik chi kikojöl. Kan xk'oe' k'a jun jeb'él rukemik richin xk'is ta ruk'aslem ri tinamit, richin man ta xk'iyir pa ruwi' rub'eyomal chuqa' ruwinaqil. Ri Rita Laura Segato, ri xub'än xsamajin ri Na'ojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen, xub'ij chi pa Sepur Zarco xb'an jun "nimakamisaxik ixoqi".

Ja chik k'a ri Marta Elena Casaus, ajna'oj pa ruwi' qasanq'ijwinäq, xub'ij chi man ruma ta k'a chupam re jun q'aton tzij re', man xesujüx ta ri ajmaki' pa ruwi' ri nimakamisaxik ixoqi', man tijech'ux kan, chi kan xnük' xh'öb' ri xkitij poqon ri ixoqi' ruma rik'in uchuq'a' xechap xetz'iläx, ruma k'a ri' kan xq'ijüx xkanöx kikamisaxik ruma e ixoqi', ke chuqa' ri' ruma e maya' chuqa' e meb'a'i', e ja k'a rije' jun peraj richin ri tinamit xesujüx ruma xjikib'äx pa kiwi' chi man junam ta kiwäch kik'in rije' "xe'etzeläx".

Ronojel k'a ri' nuq'alajrisaj chi ri Saqamaq' nub'än qasanq'ijwinäq, nub'än nimakamisaxik ixoqi', yeruchäp chuqa' yerutz'ila' ixoqi' richin nuya' ruchuq'a' ri oyowalem, re re' nuq'ät ri taqenik winaqilal.

Ri xechiqb'äx chub'anil samaj pa jay, ri chaponik tz'ilanik ixög, ke chuqa' ri' ri retz'ab'exik ch'akuläj, ke chuqa' ri' ri "keleq'axik ixoqi'", ri kamik yeb'an pa oyowalem yalan k'atzinel nq'at tzij pa kiwi' ruma stape' man nuq'alajrisaj ta chi kan yekamisäx ri jujun molaj winaqi', man rik'in wi ri', jun rub'eyal richin ntk, nb'an oyowal ri man kan ta jotöl rutojb'alil rik'in pwäq pa ruwi' ri yeb'ano richin, man ruma ta k'a ri' jun ta ruq'ijob'al, xa junam nb'ek'ulun ruma: nkanox chi yek'is jun molaj winaqi', ke chuqa' ri' yechap rik'in uchuq'a' ri winaqi' ye'etzeläx, achi'el xb'an chupam re jun peraj re', ja k'a ri ixoqi' xek'ulman.

Rik'in k'a ri Na'ojinem B'anob'äl, pa ruwi' Qasanq'ijwinäq chuqa' ri Winaqilal Kojolen, tikirel xtz'etetäj ri kowiläj uchuq'a' chuqa' ri man junam ta kiwäch xb'an chi ke ri ixoqi' aj Sepur Zarco. Ri Nimaq'atb'äl tzij xujikib'a' tzij chi rije': e meb'a' ixoqi', e samajela' aj pa juyu', kyon e malkani', majun yechajin, e K'o taq kal ri yenüm chi kiwäch, man eb'enäq ta pa tijob'äl, xeya' pa kiq'a' ri K'amöl bey richin ri Ajlab'al jay, re winäq k'a re' man xeruto' ta ri winaqi', xa xuya' q'ij richin xkajix xq'aj ri kich'ojib'al

ri kan jumul xq'eleb'ëx ja ri xmaj ri kich'akul richin xokisäx xetz'ab'ëx, ke chuqa' ri' xechiqib'äx pa samaj pa jay, k'a ri' majun xtoj chi ke.

Ronojel k'a ri xk'ulwachit j kan retaman ri Taqonel Ajlab'al, ja k'a rija' xuk'aqala' kiw ch ri winaqi' pa tinam t, k'a ri' nub'ij chi ke ri Ajlab'al, ja chuqa' rija' xto'on richin xechapat j el ri kachijjal ri ixoqi' richin xe'uk'w x el.

• **Ri xkis ch ri ixoqi' pa kik'aslem chuqa' pa kitinamit**

Ri Na'ojojinem pa ruwi' B'anob' l xus l chi, toq b'inaq l xb'anat j ri tz'ilan k ch'akul j chuqa' ri chiqb'an k pa samaj majun raj l, xeyojyo' ri jalaj j b'anob' l e k'o pa ri tinam t; nel chi tzij chi, xekikajij xekis k ri ixoqi' chuqa' ri kach' lal e k'o pa kochoch, ruma k'a ri' xkajt j chi jun tinam t, ronojel k'a re' xub' n chi man xetik r ta chik xkik l ri kib'anob' l richin xek'ase' ta chi utzil jub'ey chik.

Ri poqonal xb'anat j pa ruwi' ri b'anob' l xukajij chuqa' xub' n chi xyojyo' ruk'aslem ri tinam t, ri nima'q taq ach' lalri' l, rub'eyal ruk'ulun chi xkinuk'ula' ki' ri tinam t, chuqa' ri q'atb' l tzij, janipe' ri k'o kik'in, ri kulew, tiko'n, jalaj j samaj, runuk'ik ri kaq'omai, ri nimab' l k'u'x chuqa' rub'eyal richin junam kiw ch chu ch ri k'aslem.

Achi'el nuk'utb'ej ri Na'ojojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen, ri ixoqi' xb'an chi xe'oqot x el akuchi' kan e k' s wi, xqas x kiq'ij chuqa' chi jun kik'aslem xe'etzel x , man xetik r ta chik xek'ase' pa kitinamit achi'el rub'anon kan. Xya' pa jun n m poqonal akuchi' xsokot j ruk'aslem, ruma te'ej, nimalaxel chik, xmalkanij kan, xmaj el rachijil ruma k'a ri' xutij poqon pa rutinamit, ruma man xtik r ta chik xub' n rusamaj ri kan retaman nub' n pa kiwi' ri ral chuqa' pa ruwi' rutinamit, ke chuqa' ri' man xtik r ta chik xuk' m pe k'aslem chu ch re ruwach'ulew.

"Xub'ij chi yalan nq'axo rik'in ri xuk'ulwachij, chi ke ri' xuk'ulwachij ruma ix q; juk' l ka'i' rujuna' chi ri' toq xb'anat j ronojel. Toq ke ri' xub' n, konojel ri winaqi' itzel xkina' chi re, itzel xkitz' t chuqa' nkiyoq'ola' kan, ke re' xkib'ij chi re -Chaq jutaqil yatkich p, yatkitz'ila' ri ajlab'al-; xkib'ij chwe chi yalan in chu w". (Rutzij ri Tz'etonel)

Ri Na'ojojine'm pa ruwi' Tz'aqatisanik Jolomaj xuk'utb'ej chi ruma kan b'inaqil xekiya' pa poqonal ri ixoqi' ruma xekajij xe'ok e kajixel, yalan xekajix ruma ri' xech'aratäj xepoqonatäj konojel ri winaqi' e k'äs chupam qa ri kitinamit. Re re' chuqa' nuk'üt ri Na'ojojine'm pa ruwi' Kajtajik ch'ob'oj winaqilal, ruma ri ixoqi' xepoqonatäj chuqa' ri kitinamit man yetikir ta chik xekib'än nimaq'ij chuqa' ri jalajöj b'anob'äl yeb'an toq naläx jun ak'wal, pa k'ulb'ik, chuqa' toq yeyawäj, toq k'o jun kikaminaq, ni ta toq nkik'utuj q'ij chi re ri qate' ruwach'ulew richin nkib'än qa ri tiko'n chuqa' toq nkik'öl ri tiko'n. Jun k'a chi ke ri ruk'ayewal xuya' kan chupam qa ri tinamit ja ri xkina' ri winaqi' chi xch'akatäj el, xeleq'äx el ri kirayb'al ri kich'ob'oj pa ruwi' ri k'aslem, ruma man xa xe ta xekik'is ri kiwachinäq chi kiwäch, ri janipe' ok k'o kik'in; chuqa' xekiyojla' kan rub'eyal kik'aslem kinuk'un kib'anon chupam qa ri kitinamit.

Kan jutaqil k'o xb'iri'ik nkina' chuqa' man yetikir ta chik nkikuqb'a' kik'u'x ri winaqi' xkitij poqon chuqa' ri jampe' xkiköl k'as kik'aslem, ruma k'a ri' manäq chik ruki'il nkina' chuwäch ri k'aslem, man nkito' ta chik ki', chuqa' pa kiyonil nkajo' yek'oje'. Ruma k'a ri', ri nanük' chik rub'eyal kik'aslem pa kitinamit qa jun nimaläj samaj richin nb'an ta, ri nk'atzin nb'an wakami.

Xkajtäj k'a chi jun tinamit ruma ri poqonal xb'an chupam chuqa' ruma ri poqonal k'ayewal xb'an chi ker ri ixoqi', rije' e winaqi' chuqa', ruma k'a nüm ruq'ij jun ixoq pa jun tinamit, ronojel ri poqonal xapon kik'in ri winaqi' e k'äs chi kinaqaj, ri kach'alal chuqa' ri kachk'ljay. Ronojel k'a ri ch'ob'oj xb'an pa ruwi' ri xk'ulwachitäj nya' retal chi ronojel ri xb'anatäj man xa xe ta ri ixoqi' xesok, xsokotäj chi jun rinamit chuqa' konojel ri e k'äs chupam ruma k'o kib'anob'al chuqa' kina'ojob'al.

"Toq k'o waqxaqi' q'ij taläx ri ti ral xuch'öb' chi nb'e el pa k'ichelaj, chi ri' xeril ch'aqa chik rachk'uljay. E waqxaqi' taq ral xeruk'waj el, oxi' xekäm chuwäch pa k'ichelaj, jun chik xkäm pa tinamit. Man noqa ta pa rujolom janipe' kijuna' ri taq ral, xa xe noqa chi re chi ri nimalaxel k'o b'eleje' rujuna', ja k'a ri ti ko'öl k'o waqxaqi' ruq'ij. Ri xok kiway chi la' ja ri ruwäch taq che'. Xkichäp el b'ey pa ri San Blas juyu', ri juyu' ri' jun nimaläj juyu'. Xewär chi kiq'a' taq che', toq xub'än jäb', chi jun aq'a' xech'eqe', xq'ax jäb' chi kij (...) Ke la' pa k'ichelaj waqi' juna' xk'oje' (...) Ri ral xekäm ruma wa'jal chuqa' ruma tew ruma xq'ax jäb' chi kij, nüm jäb' xub'anala'

chi kij chuqa' ruma majun kiway xk'il. Xerumüq ri taq ral xekäm." (Rutzij ri tz'etonel)

Ja ri chi ri' toq xk'oje' kan ruyab'il ri kich'akul, yeq'axo, manäq kan ta kuchuq'a', nkitij poqon, nsach el kik'u'x ke chuqa ri' "xib'iri'ik" k'o chi ke, nkip'än itzel taq achik', ruma ri' man yetikir ta nkimestaj ronojel ri poqonal xkik'owisaj. Ri aq'omanela' kib'in chi rije' chaq nlawalo kanima chuqa' kijolom ruma man yetikir ta nkimestaj ri xkik'owisaj kan.

"—ruma ri kik'oxomal ri q'aq' toq yalan xepub'an— xok kan ruyab'il ruxikin; chuqa' xkajtäj kan ri raqän ruma xanimäj el pa raqän ya', kan k'a nq'axo na ri raqän. K'a wakami janila nq'axo rik'in ronojel ri xb'an chi ke." (Rutzij ri tz'etonel)

"Ri oyowal xuya' kan ruq'axomal nupam chuqa' ri ruk'u'x man choj ta chik xub'än kan. Yalan ninxib'ij wi' xa b'a achike ta jun nb'os chuqa' npax yalan yiruxib'ij." (Rutzij ri tz'etonel)

Ri Na'ojojinem pa ruwi' pa ruwi' Tz'aqatisanik Jolomaj xuya' rutz'aqat ri xb'itäj kan ruma xujikib'a' chi ri ixoqi' xechap xetz'iläx chaq b'inaqil nel kiwaram chaq'a', nkina' chi majun nto'o kichin chuqa' chi e malin kan, ruma k'iy ik' xokisäx ri kich'akul ja ri' xb'ano chi xek'oje' pa poqonal.

"Ruma xchap xtz'iläx, xkiya' kan jun itzel yab'il pa ruch'akul, ke chuqa' ri' xk'oje' kan ruyab'il chaq xa xe chik nb'ayböt ruma janila xib'iri'ik xuk'waj." (Rutzij ri tz'etonel)

"Man xk'oje' ta ral ruma ri tz'ilanik ruma xchap kuma ri achi'a', yalan kik' xel chupam, yalan kik' xel chi re, ruma xkajix rute' rupam. Ri q'ij ri' toq xchap, xukajij xeruxikin rupam, yalan xq'axo ri q'ij ri', kan k'a janila nq'axo wakami..." (Rutzij ri tz'etonel)

Ri Na'ojojinem pa ruwi' Kajtajik ch'ob'oj winaqilal xuk'üt chi rub'eyal ri kik'aslem yalan xkajtäj, chuqa' xsök kan ri utziläj k'aslem kik'wan toq k'a majun tib'an chi ke, xb'an chi ke chi xkisäch kan k'iy kib'anob'al.

Kan yalan xkajix rutzub'al ri kiq'ijob'al pa ruwi' kik'aslem wolajuj ixoqi', ruma k'a ri' xsach kik'u'x, xok kan b'is chi ke, man yetikir ta chik yek'ase' rik'in kikotem, ronojel k'a re' xub'än chi ke k'a wakami, chi man xkil ta chik ri kirayb'en pa kik'aslem.

Ri Na'ojinem pa ruwi' Qasanq'ijwinäq, xujikib'a' chi jun chi ke ri yalan nüm q'axo'n xuya' kan toq xechap xetz'iläx ri ixoqi', ri xe'uk'wäch el chi uchuq'a' richin xkiya' kan ri kochoch, ri poqonal xkik'owisaj, xuya' k'a kiyab'il, xok kan chi ke pa kich'akul, chi kik'u'x chuqa' pa kijolom; wakami k'a nkik'owisaj na poqonal ruma ri'. K'iy chi ke ri yetikir xkiköl kik'aslem, ri k'a e k'äs na wakami, nkib'ij nkitzijoj chi ronojel ri xkik'owisaj kan, jumul "xtike' kan pa kik'aslem", chi "xuk'is ruq'ij ruk'aslem rik'in ri rachijil", chi ja ri' chuqa' xb'ano chi "jumul xujäl ruk'aslem".

"Xub'ij chi ruma nuxib'ij ri' nukanoj rub'eyal chi nril wok'al raqän jäl richin yerütüq rije', stape ri taq ral manäq kan kiway nkitij kan wa'ijal, ruma ruxib'iri'ik, ke ri' nub'än. Ri taq ral yeruya' kan chi ri' akuchi' xtikir xunük' xupab'a' ri nylon, chi ri' nkitij kan wa'ijal toq rija' nb'e el pa ajlab'al jay chi jun q'ij. Nb'e el pa waqi' ramaj richin nimaq'a' k'a ri' ntzolin chik pa waqi' ramaj richin tiqaq'ij. (...) ruq'eten ruq'a' xk'oje' kan, kan jumul pa meb'a'il, chuqa' rik'in q'axo'n, wakami chi k'a k'äs na; jantäq nuna' chi rik'in jub'a' nkäm. Nrajo' chi kan nib'an ri q'aton tzij pa ruwi' ronojel ri xuk'owisaj pe." (Rutzij ri tz'etonel)

Ri Nimaq'atb'äl tzij xujikib'a', achi'el nub'ij ri Na'ojinem pa ruwi' Winaqilal Kojolen, chi ri poqonal xban chi ke ri ixoqi' man xa xe ta pa kich'akul, pa kijolom chuqa' chi kik'u'x, kan jumul xok pa b'aq; ruma nab'ey xe'animäj el pa k'ichelaj, stape' man nkajo' ta k'o chi xeb'e; k'a ri' toq xetzolin chik akuchi' xek'ase' wi man junam ta chik rub'anon, ruma majun chik kochoch, majun chik kawäj, chuqa' xk'is jumul ri kitiko'n.

"Toq k'a majani keb'e pa k'ichelaj kik'in taq kal kan jeb'él kib'anon; toq xeb'e el pa k'ichelaj ri taq ak'wala' xpe kiyab'il ruma manäq akuchi' yek'ase' wi chi utzil, man xk'oje' ta kochcoh richin yewär, chuqa' man pa rub'eyal ta xewa', manäq

ruki'il ri yekitij, manäq ixim richin kiway; xpe k'a kiyab'il k'a ri xekamyaj el; noqa chi re chi jub'ey ri ajlab'al ekitzeqelb'en, rija' junanim b'enäq rejqan el ri ti ral toq penäq rukamik ri ak'wal, ruch'elen ri ak'wal toq pa ruq'a' xkäm qa, man xtikir ta xumüq kan, xa choj xuya' kan chuxe' jun ab'äj, yalan q'axo'n xuna' toq xekäm ri ral, kan pa q'axomal xkil ri kikamik, majun k'o rik'in richin yerutzüq, chi jujun chi jujun xekäm el chuwäch; e oxi' ral xeruya' kan pa k'ichelaj ruma wa'jal. Majun chik ral toq xtzolin, ruyon xtzolin pe, achi'el xa ta ch'anäl jumul; kan tziyitzik jumul ri rutzyaq, ri rupo't xil xil rub'anon pe, kan yeroq'och'itäj yan ri b'ätz' chi re rupo't, majun akuchi' xk'oe' wi, xk'oe' k'a chuwäch q'ij chuwäch jäb', ruq'eten ruq'a' toq xtzolin pe. Majub'ey xub'ij rija' chi jun q'ij xtitzolin chi rochoch.
Toq k'o pa k'ichelaj retaman chi k'o rochoch, kan ka'i' rochoch k'o, jun k'o oksäq chi re, toq xtzolin majun chik k'o, majun chik xril, ri ajlab'al xkiporoj ronojel, majun xk'oe' kan. K'iy juna' xe'iko, waqi' juna' xk'oe' pa k'ichelaj, toq xtzolin chi rochoch majun chik xril, majun chik jay k'o, xa e k'o kan taq rawäj, majun chik xeb'erila' ...”
(Rutzij ri tz'etonel)

Ri Na'ojojinem pa ruwi' B'anob'äl xusöl chi ri xe'eleqäx el, rukamisaxik jujun kach'alal, xtz'apïx k'a ri tijob'äl, xwuläx k'a ri rochoch ri Ajaw, xe'oqotäx k'a el, xkitz'ët kikamik ri taq kal pa k'ichelaj; ronojel k'a re' kan yalan xukajij kan ri kik'aslem, kan xok pa b'aq jumul ri q'axo'n xkik'owisaj.

Ke chuqa' ri' re jun Na'ojojinem re' xujikib'a' chi, pa Sepur Zarco, xk'aq kiwäch ka'i' sachoj ri majub'ey tikirel xkejach: ri winaq'i xekäm chuqa' ri sachoj kib'anobal. E ja ka re' ri winaq'i xkisäch kik'aslem, ri kachijil, ri kal, kite' kitata', Kichaq' kinimal chuqa' ri kachk'uljay. Nel chi tzij chi yalan kejqalem konojel ri winaq'i xekäm el chi kiwäch, toq xekisäch el ronojel ri k'aslem xenatäx kan, xk'is chuqa' ri k'aslem chi kiwäch rije'; ronojel k'a re', ja re' ri ch'a'oj xkib'än ri Ajlab'al richin Iximulew.

Toq xkisäch k'a ri b'anob'äl nok chupam ri nimab'äl k'u'x; ruma man xetikir ta chik xkiya' ruq'ij ri Ajaw achi'el ruk'ulun chi ke nkib'än, ke chuqa' ri', xkina' chi majun chik kiq'ij rije', chi majun chi yek'atzin wi.

Jun chi ke ri sachoj xb'anatäj chi kikojöl ri winaqil pa ri tinamit ja ri xe'uk'wax el chuqa' xechap xetz'apix ri kachijil, ruma k'a ri' xq'aj kan rub'eyal ri k'aslem pa jun jay, man xk'oje' ta chik tata'aj, ri nuk'wan b'ey chi kikojöl. Majun chik achike xuk'wan rajil ri nk'atzin pa jay, ri achib'ilal, ri xto'o kichin.

"Jun b'ey ri' xpe ruchuq'a', xb'ech'o rik'in ri k'wayol b'ey ajlab'al ke re' xub'ij pe chi re -rik'in jub'a' xa ja rat xawajo' chuqa', xab'än chi xuk'uluj kan chi ke- re re' k'a yalan q'axo'n xuya' chi re ruma kan nik'o ruwi' ri poqonal xb'an chi re ruma manäq rachijil." (Rutzij ri tz'etonel)

Toq xkisäch kan ronojel rupam ri jay chuqa' ri kochoch, ri kawäj, ri kitiko'n, ri kitzyaq, chuqa' xkisäch kan ri jalajöy kib'anob'al, ruma ronojel k'a ri k'o kik'in okinäq chupam ri kik'aslem, pa tinamit, stape' jub'a' ok, ja ri' kib'eyomäl ke chuqa' ri' ruk'amon kiwäch chi rij ronojel.

"Oxi' rik' ruk'wan chi ri' ruma yawa' chik, royob'en ak'wal toq xchap el, k'a ri' xtz'iläx. Ruma k'a ri' xel k'ik chi re, pa oxi' q'ij xub'än el tzaqonik. K'o chi xuya' kan ri rochoch akuchi' e k'äs wi rik'in ri rachijil. Xutzijoj chi xa xe chik xutz'ët ri sib' nel toq xporox ri rochoch. Majun xtikür xerelesaj el, chi ri' e k'o kan taq räk' chuqa' taq raq. Ja ri ajlab'al xeya'o ruq'aq'al ri rochoch chuqa' ja rije' xekamisan ri rachijil." (Rutzij ri tz'etonel)

Ri ya Irma Alicia Velásquez Nimatuj, xk'oje' chuwäch, rijá' ke re' xub'ij, chi yalan k'atzinel nkiya' kan retal chi, pa ruwi' ronojel ri xb'anatäj nüm sachoj xb'an pa ruwi' ri etamab'äl k'o chuwäch re ruwach'ulew ruma ronojel ruk'wan ri', rukemon ri' ruma ri' janila k'a xsach kan ruxe'el ri rinamit.

Ronojel k'a ri ketaman nkib'än xtzak'ix kan ruma ri' man xetikir ta chik xkiya' kan xkik'üt kan ri kib'anob'al, ke chuqa' ri' man xetikir ta xkib'än jalajöy utziläj taq na'oj. Man xa xe ta xekamisäx winaqi', chuqa' xyoj kan ruxe'el kib'anob'al ri q'eqchi' tinamit. K'o jun nüm sachoj pa ruwi' b'anob'äl nik'o chupam qa ri Sepur Zarco, ke chuqa' ri' k'o sachoj b'anob'äl xb'an pan Iximulew.

Ri Na'ojoj nem pa ruwi' Winaqilal Kojolen, xuk'üt chuqa' chi ri ixöq jun nimaläj uchuq'ab'il pa jun tinamit, ri ixqoi' ya'on chuqa'

kik'wan k'aslem pa kiq'a', ruma ri' toq xkanöx chi xek'is ta. Nel chi tzij chi, toq xb'an poqonal, toq xesokotäj ri ixoqi' aj Sepur Zarco, chuqa' xb'an poqonal, xsokotäj ruk'aslem ri winäq, man xa xe ta xkiya' q'axo'n chi ke ri xekajïx, chuqa' xeq'axomir konojel winaqi' ri kiyuqen kik'wan ki' chuwäch re ruwach'ulew.

3.5 KITZIJ RI TZ'ETONEL

Ri Nimaq'atb'äl tzij xuya' reqalem chuqa' xuk'äm kitzij ri ixoqi' aj Sepur Zarco, ri xek'owisan poqonal chuqa' ri xetz'eto ronojel ri xk'ulwachitäj, xe'ok k'a ruxe'el ri Na'ojinem ye'okisäx Juk'an Chik richin xpaj Xnimäx ri B'anoj pa ruwi' Ruch'ojib'al K'aslemal, ke chuqa' ri' xkiya' rejqalem ri kitz'ij ri winaqi' e tz'etonela' chuqa' ri xkik'owisaj poqonal, nutz'aqatisaj chuqa' nujikib'a' ri xb'anatäj; k'o k'iý na'ojoj ri nkijikib'a' ri kan qitzij xb'anatäj ri poqonal chuqa' e rutz'aqat.

Ri kitzij ri tz'etonela' chuqa' ri xkik'owisaj ronojel ri poqonal numöl ruchi' rub'eyal chuqa' ruq'ijul ronojel ri xeb'anatäj chuqa' ri kamik. Majun achike ta xuq'eb'a' ri' chupam ri kitzij. We k'o ta jun achike man kan ta xuxim ri' majun achike ta nub'än ruma k'o ruk'u'x ronojel ri xb'anatäj, ke chuqa' ri' k'o rutemeb'al xokisäx richin xsöl rij. Kan yalan xq'alajin chi ri na'ojoj jeb'él ruk'wan ri' pa kitzij chi kijujunal chuqa' chi jun molaj, ke chuqa' ri' xujikib'a' tzij ri Na'ojil xeb'an pa ruwi' B'anob'äl, Kajtajik ch'ob'oj winaqilal chuqa' pa ruwi' Tz'aqatisanik Jolomaj.

Jik'il k'a xub'än ruma kitzij ri tz'etonela' jeb'él xumöl ri kan qitzij xb'anatäj, ronojel jeb'él xuk'waj ri' rik'in ri xkib'ij ri winaqi' xepoqonatäj pa ruwi' ri mak xekiya' pa kiwi' ri ajmaki'.

IV. SAMAJ RUK'AMON NB'AN RICHIN NUJÄLTA CHI UTZIL RI K'ASLEM

Ri Nimaq'atb'äl Tzij xuk'wan b'ey pa ruwi' ri b'anoj, jun tzij xuya' pa ruwi', toq xuq'alajrisaj, xuk'äm ri tzij pa ruwi' ri samaj xk'utüx, ruma ruk'amon chi nb'an pa kiwi' richin nujäl chi utzil kik'aslem ri winaqi', ri molojri'il xe'ok Achib'il Sujunela'.

Ri samaj k'o chi yeb'an man xa xe xtikitzu' ri rajowaxik chi kijujunal ri winaqi', k'o chi nkitzu' nkichajij chi man titzolin chik ri kik'aslem achi'el rub'anon kan toq k'a majani kekajix, ke chuqa' richin man yetz'iläx ta chik, achi'el xb'anatäj kan; k'atzinel chi kan tijäl kik'aslem ricihin chi ützil kek'ase', kan tib'an ri samaj rajowaxik pa kiwi' richin ntzolix rajil ruk'exel ri poqon xkitij xkik'owisaj kan.

Nel chi tzij chi man nkanöx ta chi xa xe xkekito' jub'a', k'atzinel chi kan nq'alajin chi kan jeb'el ri kik'aslem xtub'än apo.

Pa ruwi' ri tob'äl, ri samaj nkiya' chi kijujunal chi ke ri ixoqi' xekajtäj, ri Nimaq'atb'äl Tzij xujikib'a' juq'o lajk'al maq'uq' chi ke ri xetikir xkiköl kik'aslem chuqa' ri e sujunela'; re pwäq k'a re' ja ri ajmak Esteelmer Francisco Reyes Girón k'o nya'o chi ke, ruma ri poqonal xerub'anala'.

Chi rij chik ri kitob'al chi kijujunal ri xekajtäj kan pa ruwi' ri eleq'anik chuqa' ri uk'waxik winaqi' rik'in uchuq'a', ri Nimaq'atb'äl Tzij xujikib'a' chi k'atzinel njach pa kiq'a' ri kak'al lajuj mil maq'uq' (e wuqu' achi'a'), ja ka ri ajmak Heriberto Valdez Asig k'o chi nya'o chi ke, ruma ri poqonal chuqa' ch'a'oj pa kiwi' ri kach'alal ri e kajixel, ruma xesach el ri winaqi'.

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

E ja re' ri samaj ruk'amon nb'an:

SAMAJEL AMAQ'	
Chitüy Tijonïk	<ul style="list-style-type: none"> - Tinük' tichojmirisäx ri tijob'äl kichin ak'wala' e k'o pa ruq'a' tinamït richin Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac chuqa' La Esperanza; - Kan tikiya', kan tib'an qa jun tijob'äl richin ruwäch tijonïk akuchi' yetijöx ri ak'wala', xtani' alab'on'i pa ka'i' ch'ab'äl pa ka'i' na'ojoj. - Incluir en los programas de estudio y libros de texto lo relacionado al caso de las mujeres de Sepur Zarco. - Tkiya' to'ik richin tijonïk pa oxi' ruweq kitijonïk kichin ri winaqi' aj Sepur Zarco; - Tkiya' pa rucholajem tijonïk chuqa' pa taq kisik'iwuj ri tijoxela' ri xb'anatäj pa ri b'anoj, pa kiwi' ri ixoqi' richin Sepur Zarco.
Chitüy B'anob'äl	<ul style="list-style-type: none"> - Kenük' b'anoj chuqa' samaj pa ruwi' b'anob'äl kan kichin ri ixoqi' aj Sepur Zarco.
Junam samaj nkib'än Chitüy Tijonïk rik'in ri Chitüy B'anob'äl	<ul style="list-style-type: none"> - Tkinuk'u' tkiyaka' ronojel ri b'anoj xb'an kik'in ri ixoqi' aj Sepur Zarco, akuchi' tikirel ntzu'üx pa taluwäch. - Tik'owisäx pa maya' taq ch'ab'äl, pa garífuna chuqa' pa xinka ri B'anoj Sepur Zarco.

Chitüy Aq'omanik	- Tib'an chuqa' tinük' jun aq'omab'äl jay tipo "A" pa Sepur Zarco chuqa' kan tik'oje' ronojel ruwäch aq'om chupam, janipe' aq'om ri e k'atzinel.
Samajay nuk'üy chajiy ulew chuqa' tiko'n	- Tiya'öx ruchuq'a' ri samaj b'anon pa ruwi' ruch'ojixik ulew, tichap el kik'in ri winaqi' xe'uk'wax el. Re samaj re' ütz nb'an pa ri molojri'il richin chanpomal akuchi' rajowaxik.
Chitüy Ajjab'al	- Chi ke ri ajlab'al tiya'öx tijonik pa ruwi' pa ruwi' Ruch'ojib'al K'aslemal kichin ixoqi' ke chuqa' ri nul'taqanem richin nq'at kitz'ilanik ixoqi'.
Chitüy chajinel	- Tixäm samaj pa kiwi' ri ütz kik'ojlem chi majun paqe nkik'ulwachij ri molojri'il xe'ok sujunela', ri e q'atöy taq tzij, ri e kajixel chuqa' ri kach'alal, kan titaq ri wuj akuchi' k'atzinel wi.

Q'ATB'ÄL TAQ TZIJ RICHIN RI TINAMIT

Q'atb'äl tzij richin El Estor, Izabal	- Man tik'o jun juna' richin nkib'än chuqa' nkiya' jun retal richin nnatäx rukanoxik ri q'aton tzij pa kiwi' ri ixoqi' aj Sepur Zarco.
Molojri'il pa ruwi' K'iyirisanem richin jujun ruq'a' tinamit aj Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac y La Esperanza	- Kan tkib'ana' ri samaj rajowaxik richin tik'oje', tiya'öx ri nk'atzin chi ke ri winaqi' chupam ri kochoch, ri winaqi' xekajëx ke chuqa' ri pa tinamit chuqa' pa ruq'a' tinamit.

CH'AQA CHIK MOLOJRI'IL	
Chitüy Q'atb'äl tzij	<ul style="list-style-type: none"> - Kan tikanox achike xb'anatäj richin nilitäj akuchi' e k'o wi chuqa' chike xkib'än el ri winaqi' xe'uk'väx el chi ri' Sepur Zarco chuqa' ri ruq'a' tinamít, ronojel re' k'o chi nb'an rik'in ri kito'ik ri kach'alal ri e kajixel ri xetijo poqon.
TOJONEL MAK	
Achi'a' Esteelmer Reyes chuqa' Heriberto Valdez Asig	<ul style="list-style-type: none"> - K'o chi nkitöj, nkiya' rajil chi ke kach'alal ri xe'uk'äx el de rik'in uchuq'a', ke chuqa' ri' chi ke ri julajuj ixoqi' xtz'iläx kich'akul, xokisäx ri kich'akul chuqa' xechiqb'äx pa samaj.
ACHIB'ILAL SUJUNELA'	
Sujunela'	<ul style="list-style-type: none"> - Tichap el samaj chi kiwäch ri q'atb'äl tzij richin kan tiya' reqalem ri 26 richin ri ik' febrero, akuchi' nk'ojie' ta kinatab'al ri winaqi' xekajïx ruma tz'ilanïk xb'an chi ke, xechiqb'äx pa samaj majun rajil, ke chuqa' ri' ri choj xokisäx ri kich'akul", ke chuqa' ri' tichap samaj chuwäch ri Rajpopi' Iximulew richin nb'an samaj pa ruwi' ri Taqonem Tzij eleq'anik uk'waxik winäq rik'in uchuq'a'.

Ri Nimaq'atb'äl tzij xub'ij ri samaj k'o chi nb'an pa ruwi' jun kajixel, ja ri nkanoj chi nk'ojöx ri ch'ojib'äl xq'aj, ri ntikir el rik'in nya'ox ruq'ij ri winäq ke chuqa' ri' chi kan k'o ruch'ojib'al.

V. RI NIMALÄJ SAMAJ XKIB'ÄN RI Ixoqi' AJ SEPUR ZARCO CHUQA' RI PETENÄQ CHWA'Q KAB'IJ APO

*"Janila q'axo'n xqana' chi qak'u'x
toq xqatikirisaj el xojch'o..."*

*Rik'in k'a ri qaqq'axo'n chuqa' ruya'al qawäch,
xqachäp rukanoxik ri q'aton tzij.*

*Ri nqajo' nq'il ja ri man tib'an ta chik jub'ey ri
xb'anatäj pa qak'aslem "*

*Nan Demecia
Ruwinaq ri Molaj Jalok U'*

Ri ixoqi' aj Sepur Zarco nimaläj samaj xkib'än pa ronojel ri b'ey xkik'owisaj toq xkikanoj chi xb'an ri q'aton tzij. E jalajöj k'a molojri'iil ri xek'oeje' kik'in ri xekachib'ilaj chupam ri kisamaj chupam ri kib'ey.

Pa ri juna' 2009, ri Molojri'iil rub'ini'an Estudios Comunitarios y Acción Psicosocial (ECAP), ri Unión Nacional de Mujeres Guatemaltecas (UNAMG) chuqa' ri Mujeres Transformando el Mundo (MTM), e ja rije' ri xek'oeje' chupam jun Ximoj samaj xub'ini'aj Rompiendo el Silencio y la Impunidad. Pa ri juna' 2011 ri UNAMG y MTM xe'ok sujunela' pa ruwi' ri b'anoj, k'a ri' pa ri juna' 2014, ri ixoqi' xetikir xkiköl kik'aslem xe'ok chuqa' sujunela', rumá ri' xek'oeje' pa ronojel peraj akuchi' xk'atzin wi, richin xb'iyin ri samaj.

Richin xe'ok sujunela' pa ruwi' ri b'anoj Sepur Zarco, ri ixoqi' xkiköl kik'aslem xkimöl ki' pa ri Molaj rub'ini'an Jalok 'U, pa q'eqchi' ke re' nel chi tzij "jalwachinik chuqa' jaloj". Jun molaj kichin maya' ixoqi' chuqa' achi'a' e q'eqchi' ri xek'ase' kan pa ri CAI. Xa k'a jub'a' titzük re molojri'iil re' man rik'in wi ri' xaläx rik'in kowiläj uchuq'a', e k'o

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

ixoqi' e k'o chupam ri nîm kiq'ij chuqa' xk'oje' kuchuq'a' toq xe'ok sujunela', ke chuqa' ri' xetikir xek'oje' xech'o pa ri Ch'ayon Tzij chi kiwäch winaqi' pa ri b'anoj Sepur Zarco. Xeruxikin k'a ri samaj pa ruwi' q'aton tzij, ri ixoqi' e k'o pa ri molaj naijin nkiya' kuchuq'a' richin ninimür nik'iyir ri samaj pa molaj chuqa' rukanoxik pwäq pa ruwi' ri samaj ketaman nkib'än.

Ri nan aj Sepur Zarco xkich'öb' chi ruk'amon ta yeto'on richin ütz rub'eyal kik'aslem ri ak'wala', q'opoji' k'ajola' e petenäq chi kiwäch apo pa kitinamit, ruma k'a ri' toq xkimöl ki' richin nkikanoj nkik'utuj ri samaj ruk'amon nb'an pa kiwi' richin nujäl ta chi utzil ri kik'aslem.

Rije' nkib'ij chi jikil, k"iy chi ke ri nkikanoj nkik'utuj man xtikitzyet ta chik ruma k"iy chik kijuna', man rik'in wi ri', nkajo' nkijikib'a' kan chi ri kal chuqa' ri kiy kimam kan tuya' ri Saqamaq' ri to'ik, ri samaj ruk'amon, ruma kijikib'an chi kiwäch chi xa xe ke re' man tikamulux ta chik rub'anikil ri poqonal xkik'owisaj rije'.

Pa ri b'ey xkik'waj richin xkikanoj chuqa' xkik'utuj q'aton tzij, ri nan aj Sepur Zarco xkina' xkitz'et rukamik jun chi ke ri kachib'il, jun ri kan k'a ak'wal na chi kikojöl, ja ri Magdalena Pop, toq k'o kan kaji' ik' tik'o toq xch'o xub'ij ri retaman chuwäch jun q'atb'äl tzij richin ri Iximulew. Kan k'a nk'oxoman na rutzij ruchab'äl ri Magdalena:

"Rîn xinb'än yan ri k'o pa nuq'a', wakami pa iq'a' chik rix k'o wi ri niya' ruchuq'a' chuqa' rub'ey ri q'aton tzij."

Pa ruk'isb'äl chi re ri tojb'alil, ri q'atb'äl tzij ke re' xub'ij

"Rik'in re jun tojb'alil re', nqaya' kan retal ri kejqalem k'o chi nya' ri IXOQI' AJ SEPUR ZARCO, ri xetikir xe'ik'o chuwäch ri k'ayewal poqonal xb'an chi ke, xetikir xkelesaj rutzijol, xech'o chi rij ri poqonal xb'an pa kik'aslem. (...)

Ri ixöq nuya' k'aslema chuqa' nto'on rik'in ruchuq'a' pa rutinamit, toq xetz'iläx ri ixoqi', toq xechap, xeya' pa poqonal ruma ri oyowal xb'an, xe'okisäx richin xech'akatäj ri jun chik molaj achoq rik'in xb'an ri oyowalem, ruma ri' xkajix chi jun tinamit, qitzij wi chi xe'ik'o yan ruwi' juk'al lajuj jun'a, man rik'in wi ri' ri poqonal xuya' retal chi jun Iximulew. Ruma k'a ri' röj ri öj q'atb'äl tzij nqaya' kan rub'ixkil re mak re', chi MAJUB'EY CHIK TIB'AN. (...)

Richin nqak'is kan ruchi' ri xqasöl rij, röj ri öj q'atb'äl tzij nqajikib'a' kan chi yalan nto'on toq nawil ri kan qitzij xk'ulwachitäj, ruma nto'on richin naqasaj rukiý ri q'axo'n, ri poqonal xb'anatäj kan, ke k'a chuqa' ri' ri q'aton tzij kan kich'ojib'al wi ri winaq'i kitijon poqon; re re' chuqa' nto'on pa ruwi' ri ch'ojib'öl pa chanpomal. Kan titike' kan chi re k'ayewal poqonal xeb'anatäj kan, man tib'an chik jub'ey, ruma ri Iximulew k'atzinel chi pa ch'uch'ujil yek'ase' ri ruwinaq, chi kan tiya' ruq'ij ri kib'anikil, kib'anob'al chuqa' ri kich'ab'äl konojel ri e k'äs chuwäch, ke chuqa' ri' majun ta k'ayewal, tikirel ta qonojel nqab'ij ri nqach'öb' chuqa' nqasöl ri qana'ojo"

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO ZARCO Ke re' ntzu'un nwachin

ri Q'aton Tzij'

VI. RI SOLB'ÄL TZIJ CHUQA' RAQANIB'AL

Nab'ey Nimaq'atb'äl Tzij pa ruwi' Tojb'alil Mak, Itzel Aq'om, Mak pa ruwi' Ch'uch'ujil chi qaxikin:

- Jikib'anel K'amöl B'ey: Dra. Iris Yassmin Barrios Aguilar
- Jikib'anel Achib'ilal: Patricia Isabel Bustamante García
- Jikib'anel Achib'ilal: Gervi Hionardo Sical Guerra
- Ajtz'ib': Abogada Sonia Elizabeth Paniagua Ocampo

Chajinel richin Chitüy Q'atb'äl Tzij:

- Hilda Elizabeth Pineda García
- Carmen Lucrecia Morales Ruiz
- Paula Yesenia Herrarte Chajón

Molaj samajela' richin MTM pa ruwi' chojmilal

- Paula Marcela Barrios Paiz
- Jennifer Martinez Bravo Flores
- Esteban Emanuel Celada Flores
- Enma Rubí Hernández Castro
- Norma Lissette Herrera Mijangos
- Wilson Camacho

Achib'ilal Sujunela':

- **ASOCIACIÓN MUJERES TRANSFORMANDO EL MUNDO —MTM—**

K'amöl b'ey chuwäch q'atb'äl tzij: Paula Marcela Barrios Paiz

- **MOLAJ JALOK'U —CJU—**

K'amöl b'ey chuwäch q'atb'äl tzij: Demecia Yat de Xol

- **ASOCIACIÓN UNIÓN NACIONAL DE MUJERES GUATEMALTECAS —UNAMG—**

K'amöl b'ey chuwäch q'atb'äl tzij: Ada Iveth Valenzuela López

Q'axanel taq tzij richin ruchojmilal:

- Carolina Yaxcal
- Arturo Haroldo Chub Ical

Wuj xek'ulb'ëx:

Tojb'alil b'anoj Sepur Zarco. Tojb'alil C-01076-2012-00021 Of. 2°.

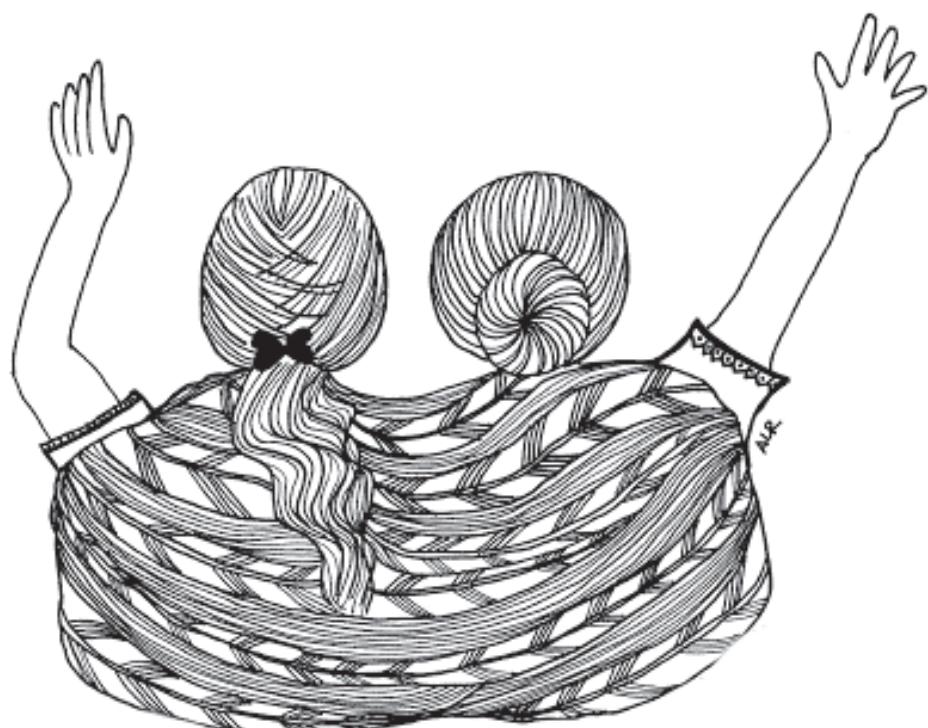
Kitzij ri winaqi' pa ruwi' ri xkik'owisaj, ri xetz'iläx chuqa' ri xetz'eto richin ri k'ayewal, ri xjikib'äx chi qitzij k'o nk'atzin wi:

1. Margarita Chub Choc	21. Santos Be Xol
2. Manuela Bá	22. Arturo Choc Chub
3. Rosa Tiul	23. Manuel Cu
4. Candelaria Maaz	24. Vicente Choc
5. Vicenta Col Pop	25. Valeriano Caal Pop

6. Rosario Xo	26. Domingo Coc
7. Carmen Xol Ical	27. Pedro Cuc
8. María Bá Caal	28. Domingo Tzub
9. Cecilia Caal	29. Juan Maquin Caal
10. Demecia Yat	30. Mariano Caal
11. Felisa Cu	31. Manuel Ical
12. Magdalena Pop	32. Marcos Tut
13. Antonia Choc	33. Petrona Choc Cuz
14. Catarina Caal Rax	34. Mariano Mez Choc
15. Matilde Sub	35. Agustín Chen
16. Domingo Chub Pop	36. Miguel Angel Caal
17. Rogelio Guitz Cho	37. Manuel Icó
18. Mateo Rax Maquin	38. Santiago Seb Ical
19. Julia Coc de Choc	39. Domingo Cuc
20. Oscar Waldemar Sub Chub	

Na'ojinem:

- Na'ojinem **Winaqilal Kojolen**, Rita Laura Segato.
- Na'ojinem pa ruwi' **Tz'aqatisanik Jolomaj**, Karen Denisse Peña Juárez.
- Na'ojinem **Ajlabal**, Prudencio García y Martínez de Murguía.
- Na'ojinem pa ruwi' **Junamil Na'oj ajuk'an chik richin Nnimäx Ruq'ajik ri Ch'ojib'äl Winaqilal**, Arsenio García Cores.
- Na'ojinem Kajtajik ch'ob'oj winaqilal, Mónica Esmeralda Pinzón González.
- Na'ojinem pa ruwi' **Kamisaxik Ixoqi' xb'anatäj toq najin ri Oyowalem pan Iximulew**, Paloma Soria Montañez.
- Na'ojinem **B'anob'äl**, Irma Alicia Velásquez Nimatuj.
- Na'ojinem **Winaqilal Solchi'**, Mayra Nineth Barrios Torres.
- Na'ojinem pa ruwi' **Winaqirem Ajlab'al**, Héctor Roberto Rosada Granados.
- Na'ojinem B'anob'äl Rutz'ib'axik, Juan Carlos Peláez Villalobos.
- Na'ojinem pa ruwi' **Ajtz'aq richin q'atonik tzij**, Gabriela Mendoza Mejía.
- Na'ojinem **pa ruwi' Pawäq**, Rafael Eduardo Bran Paz.
- Na'ojinem pa ruwi' ri **Samaj rajwaxik nb'an pa kiwi' ixoqi'**, Dosia Calderón Maydon.
- Na'ojinem pa ruwi' **Qasanq'ijwinäq chuqa' chapoj ixoqi' richin nb'an oyowal**, Marta Elena Casaus.
- Na'ojinem pa ruwi' **Pub'ab'äl q'aq'**, Helder Romelio Ajquiy Carrillo y Josué Benjamín López León
- Na'ojinem pa ruwi' **Wachib'äl**, Klaus Wilhelm Hengstenberg Morales, Luis Renato Mauricio Figueroa y Oskar Eduardo Aragón de Paz.
- Ka'i' Na'ojinem **Winaqilal Aq'o manel pa Q'atb'äl tzij**, molaj samajela' jalajöj ketamab'al, richin ri FAFG: Daniel Alonzo Jiménez Gaytán, Mynor Adán Silvestre Aroche, Jaime Enrique Ruiz, Juan Carlos Gatica Pérez, Renaldo Leonel Acevedo Álvarez, Jorge Luis Romero de Paz, Oscar Ariel Ixpatá.

Q'A'AJ KIKEMON B'ÄTZ', RI B'ÄTZ' RICHIN B'ANOB'ÄL, KITIJON KIQ'IJ,
WAKAMI YEQ'EJELON, E PA'ÄL CHUWÄCH Q'ATON TZIJ. JUK'AL
LAJUJ JUNA' KE'IK'O KAN! NAN AJ SEPUR ZARCO

VII. XIK'O YAN JUN JUNA' TIJIKIB'ÄX RI TOJB'ALIL

7.2 *iRICHIN MAN NIMESTÄX TA!: yojtu'un chi qawäch apo*

Xik'o yan jun jun a' tijikib'äx ri tojb'alil, toq xk'utüx chi ke ri nan aj Sepur, ¿Achike k'a ri man niwajo' ta chi nimestäx rik'in re jun tojb'alil xjikib'äx? Rije' ke re' xkib'ij:

"Man nqajo' ta chi nimestäx kan ri xqak'owisaj. Ri xukulem xqab'än pa rutikirib'al yalan xuya' quchuq'a' richin xqakanoj ri q'aton tzij. Qonojel xqayuqej q'i' chi qaq'a' richin xqakanoj chuqa' xqil ri q'aton tzij, ruma toq rub'anon kan xa qakiran q'i'. Toq xqakanoj ri q'aton tzij junam qawäch xqab'än ruma jalajöj tinamit chuqa' ruq'a' tinamit yojpe wi, ke ri' toq xqayuqej q'i'. Wakami qoyob'en ri to'ik, ri samaj ruk'amon nkib'än pa qawi' ruma ri poqonal xqak'owisaj."

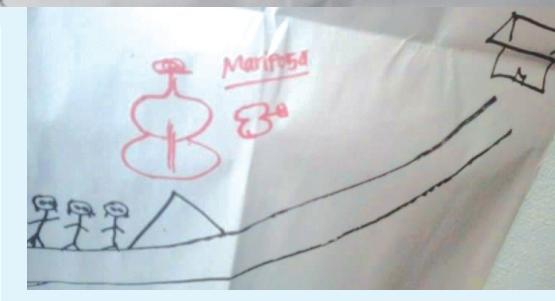
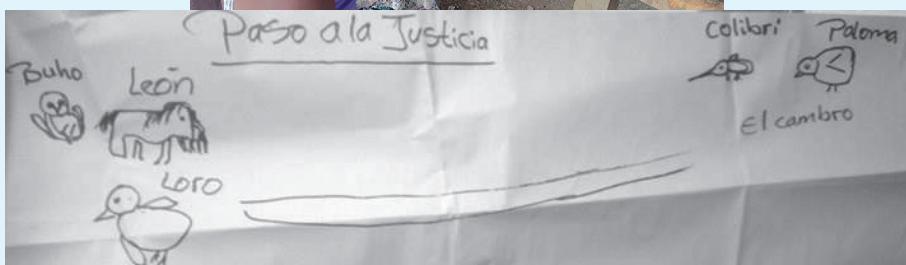
Nan Rosa, nan Manuela, nan Candelaria chuqa' nan Cecilia.

Wachib'äl nuk'üt achike rub'eyal junam kiwäch kib'anon, ruchuq'a' ri xukulem chuqa' ri ruwäch ri q'aton tzij—ja ri' ri to'ik ruk'amon nkiya' chi qe ruma ri poqonal xqak'owisaj — ri kina'oj kikotz'ijan rik'in jun che' richin wachxan chuqa' jun richin alanx.

"Man nqajo' ta chi nimestäx kan ri samaj kan ojer yan ri' xqab'än pe, chi jun b'ey xqak'owisaj pe k'o yan chik k'iy juna'... K'iy xq'ato qab'iyinem, k'iy poqonal xq'il pa qab'ey ri yeqajunamaj rik'in tukür, achi'el e köj chuqa' e k'él, ruma ri tukür yatkixib'ij, ri köj chuqa' ri k'él nkiya' rukiy chawe, ri k'él nuk'exewachuj chi e k'iy majun achike ta ruma xekäm... xketzelaj rukanoxik ri q'aton tzij tikirel yetzolin pe... Xoxtikir xojxik'an achi'el jun palamax... k'a xojok el achi'el jun xpumüy ri näj nxik'an wi, majun achike nq'ato richin. Chuqa' achi'el ri tz'unün ri jalajöj rub'onil rij, richin nutaluj rub'onil richin majub'ey chik tib'an ri poqonal chuqa' tz'ilanik. Man nqajo' ta chi nimestäx rub'ey ri q'aton tzij."

Nan Demecia, nan Rosario, nan Vicenta, nan María, nan Catalina

"Toq xqatikirisaj el qamolojri'il janila b'is k'o chi qakojöl ruma qayon öj k'o chuqa' öj malka'n. K'o k'a poqonal xqil pa qab'ey toq xojtikir el rukanoxik ri q'aton tzij. Eqal eqal xojb'iyin. Toq xojtikir el kan eqal eqal xojb'e, chi kaka' chi kaka', k'a xojapon pa wolajuj ixoqi' ri xojk'wäx pa ri ajlab'al jay; xqaya' chi qawäch qa röj richin xb'eqak'utuj chi taq kochoch ri ixoqi' we nkajo' yojkito'. Toq xqanük' yan q'i' ja ri' toq nqab'ij xqaya' chi qawäch chi xkojb'ech'o, xtiqab'ij ronojel ri xqak'ulwachij. K'a ri' xeqil molojri'il pa qab'ey. Ri xukulem xojruto' pa ruwi' ri quchuqa' xkiya' qati't qamama' chuqa' kan qab'anob'al wi. La kiwichib'äl la kotz'i'j xeqab'än nuk'exewachuj ri qak'aslem toq xqach'äk ri tojb'alil xkiya' pa kiwi' ri xojtz'ilo qichin. Janila k'a xqatij poqon, man rik'in wi ri' xojyakatäj, k'a ri' xojtikir xojch'o, xqab'ij ronojel. Pa ruwi' ri xb'anatäj, ri kotz'i'j k'o kik'aslem... Qoyob'en ri to'ik ruk'amón nkiya' chi qe, ri samaj nb'an pa qawi' ruma ri poqonal xqak'owisaj. Xqab'än ruwachib'äl rukem äm ruma e k'iy molojri'il e aj juk'an chik ya' ri xojkito' toq najin ri q'aton tzij."

Nan Carmen, nan Matilde, nan Felisa, nan Margarita

NWAJIN RI QACH'AB'ÄL, XK'IS RI XIB'IRI'ÄK RICHIN YOJCH'Ö

Wakami chi xik'o yan jun jun'a' pa ruwi' ri Tojb'alil, ¿Achike itzij niwajo' nib'ij kan chi ke ri ak'wala', q'opoj'i' k'ajola' pa ruwi' ri xik'ulwachij?

"Wakami öj k'o wawe', ke k'a chuqa' ri' e k'o wawe' ri qal, ri qiy chuqa' ri ch'aqa chik.

Röj k'o jun retal naja' kan, ri ak'wala' xtikitz'ët ri qasamaj, xtikisik'ij ri xqab'än. Nel chi tzij chi naja' nqab'än röj, ja ri qal xtikikis rub'anikil pa tinamit chuqa' chi jun Iximulew.

Röj nqatij qaq'ij ke chuqa' ri' rije' k'o chi nkitij kiq'ij pa ruwi' ri kitijonik, ri kiraxnaqil chuqa' ri kich'ojib'al. Nqaya' quchuq'a' richin chi ri ak'wala' ütz ta kik'aslem. Ja ri' ri nqaya' kan wawe'. Ronojel xtitz'ib'äx kan."

Nan Rosa, Nan Manuela, Nan Candelaria chuqa' nan Cecilia.

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

"Ri nutzij pa ruwi' ri wuchuq'a' xinya', pa kiwi' ri winaqi' e petenäq chi qawach apo. Man xa xe pa pa kiwi' ri wal chuqa' ri wiý, pa kiwi' konojel, kuma rije' ntijon pe nuq'ij. Rín jun q'ij xkib'e xkitzolin, ronojel ri samaj chuqa' ri wuchuq'a' xinya' majub'ey xtik'is."

Nan Rosa

"Nqajo' nqaya' rutzijol chi ke konojel ri winaqi' e petenäq chi qawäch apo richin nketamaj achike xk'ulwachitäß k'a toq xq'il ri q'aton tzij. Nqajunamaj ri na'oj rik'in ri q'ij, rumá xa b'a akuchi' xkojk'oje' wi, ri q'ij nch'ich'an nrepelun chuqa' nuya' rusaqil chi jun ruwach'ulew, xtiya' rutzijol chi ke ri ak'wala', q'opoji' k'ajola' yek'iy pe chi qawäch, tiq'ax chi kiwäch ri xqak'owisaj pa qak'aslem, ri xb'an chi qe rik'in qoponal.

Nqajo' chi achi'el ri q'ij k'a näj napon wi, ke ta ri' xtapon rutzijol kik'in ri winaqi', achi'a' ixoqi' richin nketamaj, richin tik'is ri poqonal nb'an chi ke ri ixoqi'. Nqajo' nqaya' kan rub'ixkil chi kan tik'is ri pononal ri ch'a'ojo."

Nan Demecia, nan Rosario, nan Vicenta, nan María, nan Catalina

“Re jun juyu’ re’ kan k’o chuwäch re qate’ ruwach’ulew, ri qate’ ruwach’ulew majub’ey xtijalatäj rub’onil, man xkojtikir ta xtiqewaj la juyu’ numa runimilem chuqa’ ruma kan yalan jeb’ël, ruma ri’ xa b’a achike ntz’eto richin, ke k’ä ri’ nqajo’ röj, chi ri qiy qamam nkitzu’ ta k’ä, nq’ax ta chi kiwäch chuqa’ nkiya’ ta rejqalem ronojel ri xqak’owisaj chuqa’ ri quchuq’ a’ xqaya’ röj.”

Nan Demecia, nan Rosario, nan Vicenta, nan María, nan Catalina

7.3 “Nqajo’ chi kan tib’e ri qab’i’ rik’in ri tzij najin nqaya’ kan”

“Rin kan man nwajo’ ta chi nb’an chik jub’ey ri tz’ilanik, nwajo’ nintz’ib’aj kan chi ke ri qiy qamam, chi ke ri ak’wala’ e petenäq chi qawäch apo.”

Nan Matilde

“Man nwajo’ ta nkamulux ri oyowal, man nwajo’ ta yeya’ox pa poqonal ri wal chuqa’ ri wiÿ numam. Nwajo’ nintz’ib’aj kan ri xk’ulwachitäj. Toq xkikäm nwajo’ chi konojel ri ak’wala’, q’opoji’ k’ajola’ tiketaman achike xqak’ulwachij röj.”

Nan Margarita

“Man nqajo’ ta nkitij poqon ri qiy qamam, ri ak’wala’ e petenäq chi qawäch apo; toq xkikäm el, ronojel tz’ib’atäl kan man xtik’is ta ri na’oj najin nqaya’ kan.”

Nan Carmen

“Rin man nwajo’ ta chi nb’anatäj chik jub’ey ri tz’ilanik. Nwajo’ nintz’ib’aj kan ri’. Toq xjikib’äx ri tojb’alil xojtikir xojch’o chuqa’ xel el ri qaxib’iri’ik. Toq rub’anon kan janila b’is ... Ri ak’wala’, q’opoji’ k’ajola’ nkiya’ ta rejqalem ri xqak’owisaj ri xqak’ulwachij. Rije yetikir ta nkiya’ rejqalem ri poqonal xqak’ulwachij röj. Rix yixtikir nisik’ij ri qatzij, ronojel ri xeqak’ulwachij.”

Nan Feliza

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

"Rín, in malka'n ixöq, toq xb'anatäj ri oyowal, toq xechap xetz'iläx ri ixoqi', xintij wa'jal, chuqa' janila xchaqi'j nuchi' pa juyu', man nwajo' ta nk'ulwachitäj chik jub'ey ri tz'ilanik xb'anatäj pa oyowalem; ronojel ri xqab'ij kan qitzij, kan xb'anatäj, kan xqak'owisaj, kan chi re ri qach'akul xb'an wi."

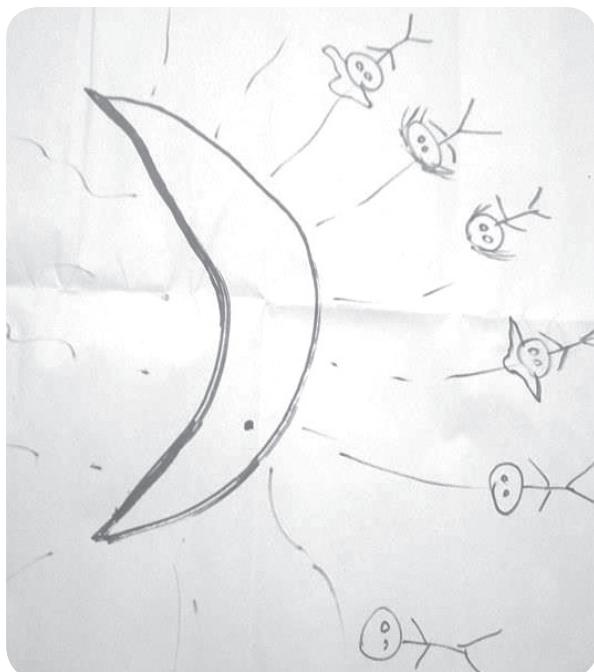
Nan Antonia

"Yalan noqa chi qe achike rub'eyal xqatikirisaj el re jun samaj re' pa ruwi' ri q'aton tzij, xqach'öb' chi k'atzinel nqaya' kan runatab'al chi ke ri qiy qamam, ke chuqa' ri' richin man xtib'an ta chik jub'ey ri kamik xk'ulwachitäq toq xb'an ri oyowalem.

Ja ri' ri nqajo' chi nketamaj ri ak'wala' ... Jeb'él ri' chi xtik'owisäx pa ch'aqa chik ch'ab'äl, richin ke ri' juley chik winaqi' xtiketamaj achike xqak'ulwachij.

Xqab'än ruwachib'äl ri qati't ik' ruma rijá' nusaqarisaj ri aq'a', xa b'a akuchi' natzu' ri qati't ik' chi jun ruwach'ulew; ri saqil nuya' ri ik' chuchi' e ja ri' ri qiy qamam e petenäq chi qawäch, ri e k'o chuchi' la qati't ik'."

Nan Carmen, nan Matilde, nan Felisa, nan Antonia, nan Margarita

CH'UTICHOLTZIJ

Acusados	sujuxel
Acusador	sujunel
Ambiente	chi qakojolil
Artículo	mokaj
Arroba	almul
Arroz	saqkiril
Beca de estudio	to'ik richin tijonik
Caso	b'anoj
Carretón	erab'äl ejq'an
Cementerios clandestinos	ewan taq muqb'äl
Código Penal	nuk' tojmakaj
Comandante	kinab'ey ajlab'al
Comisionado Militar	taqonel Ajlab'al
Convención	na'ojib'äl

Convención Americana de Derechos Humanos
 Na'ojib'äl Ruch'ojib'al K'aslemal richin Ab'ya Yala

Convención sobre todas las formas de Discriminación contra la Mujer.
 Na'ojib'äl pa ruwi' Ronojel Rub'eyal Jech'unik nb'an chi re ri Ixöq

Convenios	atowab'äl/ ximna'oj
Debate Oral y Público	ch'ayon Tzij chi kiwäch Winaq'i'
Deberes De la Humanidad	taqenik ri Winaqilal
Declaración	q'alajirisanem

Declaración Universal Sobre Derechos Humanos

Delito	mak
Derechos humanos	ruch'ojib'al k'aslemal
Derecho Internacional Humanitario	ch'ojib'äl Winaqilal Ajuk'an
Derecho Penal Internacional	ch'ojib'äl Tojmakaj Ajuk'an
Desaparición forzada	eleq'anik winäq

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

Desarraigar	eleq'anik k'uxaj
Deshumanización	man xewinaqir ta chik
Despersonalización	sachik k'uxaj
Desplazamiento	animajnem/b'enajem
Despojo	majik
Enemigo interno	etzelanan winaq
Esclavitud doméstica	samaj majun rajil
Esclavitud sexual	okisaxik ch'akuläj
Estado	saqamaq'
Estamento	kojöl winaqil
Estatuto	b'eyalmolöj
Femigenocidio	nimakamisaxik ixoqi'
Fiscales	chajinela'
Fosas comunes	muqb'äl jul b'alixkaminäq
Fuente (de derecho)	raqanib'al
Impunidad	manäq tojb'alil mak
Inconmutable	man jalatel tzij
Instituto Nacional de Transformación Agraria	samajay nuk'uy chajiy ulew chuqa' tiko'n
Intérpretes	q'axanel taq tzij
Juicio	ruq'atik tzij
Jueces	jikib'anela'
Justicia	q'aton tzij
Legal	chojmilal
Legalidad	ruchojmilal
Legislación	runuk'taqanem
Legislación guatemalteca	runuk'taqanem re Iximulew
Lesa humanidad	kajtajik k'aslemal winaq
Litigio/litigar	ch'ojojinem
Ley	taqonem Tzij
Magistrados	q'atonela'
Medidas de reparación	samaj ruk'amón nb'an ruma ri poqonal xb'anatäj.
Malestares psíquicos	nsach el kik'u/x/nsach el kijolom
Ministerio de la Defensa Nacional	chitüy Ajlab'al
Ministerio de Gobernación	chitüy Chajinel
Ministerio Público	chitüy Q'atb'äl tzij

Oficial	ajraqän ajlab'äl
Operación militar	ruq'a' kisamaj ri lab'äl
Operativo militar	b'anob'äl ajlab'äl pa oyowalem
Patrulleros de autodefensa civil	ruchajinela' tinamït
Paz	utziläj k'oijem
Peña/condena	poqonal tzij/tojb'äl mak
Perito	ajna'oj
Peritaje	na'oijnem
Peritaje Antropológico Forense	na'oijnem Winaqilal aq'omanel pa q'atb'äl tzij
Peritaje Antropológico de género	na'oijnem Winaqilal Kojolen
Peritaje Antropológico Lingüístico	na'oijnem Winaqilal Solchi'
Peritaje Balístico	na'oijnem pa ruwi' pub'ab'äl q'aq'
Peritaje Cultural	na'oijnem B'anob'äl
Peritaje de Arquitectura Forense	ajtz'aq richin q'atonik tzij
Peritaje Económico	na'oijnem pa ruwi' pawäq
Peritaje fotográfico	na'oijnem pa ruwi' wachib'äl
Peritaje Histórico Registral	na'oijnem pa ruwi' B'anob'äl Rutz'ib'axik
Peritaje Militar	na'oijnem Ajlab'äl
Peritaje sobre reparaciones con Perspectiva de Género	
Na'oijiinem pa ruwi' ri Samaj rajwaxik nb'an pa kiwi' ixoqi'	
Peritaje Psicosocial winaqilal	na'oijnem pa ruwi' Kajtajik ch'ob'oj
Peritaje Psiquiátrico Forense	na'oijnem pa ruwi' Tz'aqtisanik Jolomaj
Peritaje sobre Racismo y Violación Sexual de las Mujeres como Arma de Guerra	
Na'oijiinem pa ruwi' Qasanq'ij winäq chuqa' chapoj ixoqi' richin nya' ruchuq'a' ri oyowal.	
Peritaje Sociológico Militar	na'oijnem pa ruwi' Winaqirem Ajlab'äl
Peritaje sobre Racismo	na'oijnem pa ruwi' Qasanq'ijwinäq
Pueblos indígenas	achamaq'i'
Querellantes	sujunela'
Querellante adhesivo	achib'il sujunel

RUK'U'X RI TOJB'ALIL B'ANOJ SEPUR ZARCO

Tribunal Primero de Sentencia Penal, Narcoactividad y Delitos contra el Ambiente

Nab'ey Nimaq'atb'äl tzij pa ruwi' Tojb'alil Mak, Itzel aq'om, Mak pa ruwi' Ch'uch'ujil chi qaxikin.

Racismo	qasanq'ijwinäq
Resolución	rutzil
Servidumbre sexual	rokisaxik kich'akul ri ixoqi'
Sentencia	tojb'alil
Síntesis	ruk'u'x
Síntesis sobre la Sentencia	ruk'u'x tojb'alil richin Sepur Zarco
Sistema	rucholajil
Sobreviviente	kolotajixel chi re kamïk, comisionado
Taqonel	b'eyoma'i' k'o k'iy ulew pa kiq'a'
Terratenientes	tz'etonel
Testigo	kitzij ri tz'etonela'
Testimonio	chiqb'anik samaj pa jay
Trabajo doméstico forzado	keleq'axik ixoqi'
Tráfico de mujeres	

Transgresión del Derecho Humano Internacional Humanitario

Q'atoj Rub'eyal Tzij pa ruwi' Kich'ojib'al Winaq'i ajuk'an chik

Tribunal	nimaq'atb'äl tzij/solb'äl tzij
Vecino	achk'uljay
Víctima	kajixel
Victimización	kajixelanïk
Violencia	k'ayewal poqonal
Violencia sexual	tz'ilanïk ch'akuläj
Violación sexual (en mujer)	chapoj ixöq/tz'ilanïk ch'akuläj
Vocal	achib'ilal
Vulnerabilidad	q'ajotaqem

Ministerio de
Educación

